

Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису).

В с т у п.

Бажаючи освітити економічний стан полтавських козаків у другій половині XVIII в., перед цим коротенько нагадаємо історію тої території, яка була в їх посіданню. Це дасть нам певні вказівки на причини економічного стану козацьких господарств, який в першу чергу був обумовлений кількістю населення та давністю володіння землею.

Ціла територія Полтавщини являє з себе велику рівнину, переважно степ; повна відсутність не тільки гірських ланцюгів, а навіть взагалі гір, дала можливість мешканцям Полтавщини з найдавніших часів об'єднатися, скласти одне економічне ціле, або самостійне, або під певною зверхністю сусідніх держав. Добра земля й сприятливі умови для господарства повинні були з найдавніших часів поставити Полтавщину в добрі умови для економічного розвитку. Цьому ще сприяло її положення: вона лежала як раз на торговельному шляху між Заходом та Сходом і володіла навіть добрими водяними путями, що дуже полегшувало торговельні зносини.

Але ці сприятливі умови цілком анулювалися (в давні й середні віки) негативною стороною положення Полтавщини, а саме: окрім шляху для транзиту, через Полтавщину йшов ще шлях для кочовників, що прямували з Азії до Європи. Через неї, або, вірніше, зачеплюючи краї її території, пройшли, чи побували, Авари, Болгари, Угри, Гуни, Хозари, Печеніги, Половці, Татари, які сильно спустошили її та не давали змоги закріпитися населенню. А тому населення Полтавщини мусіло то відливати, то знов широкою хвилею заливати свою територію. Ця непостійність, рухливість мешканців Полтавщини й надали значних ознак в її соціально-економічному устрою пізніших часів, не давши, з одного боку, закріпитися постійному населенню і не давши, з другого боку, надовго залишитись без змін політичних форм життя.

Відбувається постійна колонізація на Полтавщину від часів слов'янського розселення. Всю її можна поділити на п'ять періодів.

Першим періодом була початкова слов'янська колонізація. Напади кочовників, особливо Татар, зменшили населення Полтавщини й дали початок новій колонізації (II період), яка провадилась в князівські часи і, в більших розмірах, пізніше, в часи Литовсько-Руської держави (III період).

Та постійна боротьба зі степом, напади Татар та слабкість Литовського князівства не дали змоги утворити вже певні сталі кадри засельників Полтавщини. Наприкінці XV в. колонізація знов починає падати, не дивлячись на старання князів литовських задержати її. Становище міняється в кінці XVI в., коли Литва об'єднується з Польщею. Міцна й багата людністю Польща розпочинає інтенсивну колонізацію (IV період), яка провадиться в значній мірі під проводом українсько-польської шляхти. Нарешті

після жорстоких горожанських війн середини XVII ст., починається останній (V період) заселення,—козацька колонізація.

Містечка та села, що лежать на території Петрівської, Пушкарівської, В.-Будищанської та Полтавської городової сотень, з'явилися, правдоподібно, досить пізно. В київську добу ми маємо згадку в літопису про існування в цій місцевості міста Лтави, яка, на думку Л. В. Падалки, є сучасною Полтавою; коло нього князь Ігор Новгород-Сіверський, під час свого походу на Половців, зустрів їх перші загони.

Заснування-ж більшості сел і містечок на Поворсклю, в цій місцевості, припадає на пізніші часи.

На початку XV ст. розпочинається заселення Полтавщини виходцями з Литовсько-Руської держави. Крім того, в певній частині, особливо на початку, провадилася також і татарська колонізація; їх окремі орди, чи князі, визнавали зверхність в. князя Литовського і діставали за це певні земельні наділи, де й селилися.

В першій чверті XV ст. татарський мурза Лекса, що одділився з загоном Татар від Золотої Орди, перейшов до Литовської держави й дістав в лен від Витовта смугу земель по річці Ворсклі, правдоподібно, на цілому протязі ріки (в межах, звичайно, Литовської держави). Охрестившись цей мурза прийняв імя Олександра і став родоначальником роду Глинських, яким де-який час належало Поворскле. Документ, в якому наведені міста в маєтку Лекси, згадує й Полтаву. З огляду на те, що терен наших сотень лежав коло Полтави (Поворскле і степова смуга між Ворсклюю і Псьолом), то немає сумніву, що й вона, принаймні в значній своїй частині, належала Лексі. Памяткою певної татарської колонізації являється назва села 1-ої сотні полкової Полтавського полку,—Тахтаулово.

Наприкінці XV ст. часті напади Татар (згадаємо хочби напад Менглі-Гірея в 1482 р.) нищать оселі й примушують людність кидати свої ґрунти й селитися ближче на захід, поблизу замків, головно канівського та черкаського. Населення потроху скупчується коло замків та містечок, що лежали переважно коло рік. Постійне населення по Ворсклі зменшується; згадку про ці часи ми маємо в назві цих земель (1616 рік). „Входною землею Севера-Ворскли“, що вказує („входна“) на брак постійної сталої людности. Але незабаром (половина XVI ст.) колонізація розпочинається знову. Ведеться тепер вона силами переважно шляхти, як української, так і польської. Головною причиною цього був зріст попиту на хліб і зріст торгівлі. Шляхта, експортуючи хліб зі своїх маєтків, починає відчувати брак землі. Зріст обміну, збільшення ринків, вимагає збільшення продукції, що тягне за собою, в даному разі, шукання нових земель, нову колонізацію. Розпочинається випрохування у великого князя Литовського (а пізніше короля Польського) нових маєтків, певна навіть конкуренція поміж панами, щоби захопити як найбільш землі, конкуренція, яка де-коли переходить у правдиву війну між окремими панами.

Зросту колонізації й закріпленню її сприяло також остаточне об'єднання в. князівства з Польщею. Польща, як сильніша, бере перед в колонізації Полтавщини і рівночасно боронить збройною силою маєтки своїх осадників від татарських нападів.

Між тим землі по Ворсклі на початку XVI ст. міняють свого власника. Їх було сконфісковано за перехід князя М. Глинського до Москви в 1508 р. Далі ми знаходимо згадку, кому належала ця місцевість, лише в люстрації 1616 року. Вона належить тепер уже шляхетному Василю Миленину, предок якого одержав її від Жігмонта-Августа і підтвердження прав на неї короля Генріха (зі зміною де-яких ленних обов'язків).

З р. 1630 ми маємо згадку, що Полтава (що названа „пустою слобо-

дою⁴⁾ була віддана шляхтичіві Обалковському „со всіми полями, лугами, ґрунтами, лѣсами, озерами, рѣками и иными принадлежностями“ з правом осаження сел і містечок і з умовою „держанія“ до волі короля. Невідомо, чи ввійшли всі землі Миленина в надання Обалковському, чи тільки частина, але, в кожному разі, поміж прізвищами панів, що володіли маєтками на Полтавщині в другій чверті XVI ст., ми прізвища Миленина вже не зустрічаємо.

В 1641 р. ми бачимо цю місцевість на чолі з Полтавою у володінню вже Олександра Конєцпольского. Він же, на думку Лазаревського, позаселяв сусідні села, як по Ворсклі: Семенівка, Петрівка, Гавронці, Стасівці, так і праворуч від неї: Диканька, Рибці, Супрунівка, Мильці, Шостаки, Куклинці, Мачухи, Гужули, Пушкарівка¹⁾. Конєцпольский посадив у Полтаві свого намісника Сокольского, що мав боронити людність від нападів Татар. Але швидко власники знов змінюються. В 1646 р. цю місцевість разом з Полтавою захоплює наїздом князь Ярема Вишневецький, якому вона й належить до 1648 р.—повстання Богдана Хмельницького.

Під час цілого панування Польсько-Литовської держави, населення Полтавщини було все ж таки непостійним. Стала колонізація, вже без серйозних перешкод, почалася лише за часів козацьких.

В 1649 році Мартинюм Пушкарем було зформовано Полтавський полк, який займав міжріччя Орели та Ворскли. В кінцевому результаті він мав 30 сотень, з яких чотири ми оце маємо освітлити з боку економічного стану козаків.

Треба зауважити, що з початку козаччини все населення Полтавського полку було козацьке. Але з часом відбувається певна диференціяція. Збагачення одних і павперизм інших примушують козацтво розкластися на певні шари. Економічна нерівність родить соціальну. З'являються класи. Виділяється група великих власників—пізніш козацької старшини, і рівночасно диференціюється нова велика група,—поспільства.

Отже, ми бачимо, що весь час населення Полтавщини не являється чимсь постійним, скристалізованим. Постійні ворожі напади нищать населення, розганяють і вбивають людність і спустошують країну. Після хвилі нищення розпочинається знов колонізація і так далі, аж до часів козаччини, себ-то середини XVII ст., коли населення вже досить міцно засновується в цій місцевості.

Ці всі умови не дають можливості перш за все відчувати дуже гостро потребу в землі; по-друге, вони не дозволяють панам приборкати козаків і поспільство, позбавити їх волі і поставити в більшу економічну залежність.

Ось тому ще в 1767—8 роках, в часи складання Румянцевського опису, певна заможність значної частини козаків являється пануючою. За сто з лишком років населення Полтавщини не встигло гостро диференціюватися. Група безземельних і без худоби ще, порівнюючи, невелика; але, з другого боку, немає ще й дуже великих власників. Панує середня козацька верства, не дуже заможна, але ще не дуже й бідна.

Джерела. Джерелом для виявлення економічного стану козаків Полтавського полку, сотень Петрівської, Пушкарівської, Велико-Будищанської та Полтавської городової, послужила нам ревізія, переведена в 1767—8 році на Україні з наказу Румянцева-Задунайского і відома звичайно під назвою Румянцевського опису. Ми не будемо спинятися на самому опису і на тому, хто й як його переводив взагалі, — про це говорилося майже в

¹⁾ Лазаревський. Полтавщина в XVII в. ст. 359. Хоч відносно походження останніх двох сел існують і інші гіпотези.

кождій праці, яка базувалася на Румянцевському опису, і повторювати старе, з де-якими хіба відмінами, буде зайвим. Ми скажемо лише кілька слів про те, хто переводив ревізію в Полтавському полку, та про ті матеріяли, з яких користувалися ми для нашої праці. На чолі комісії по ревізії Полтавського полку був поставлений спочатку секунд-майор Козловського піхотного полку Василь Путімцев, а представниками від української старшини—бунчуковий товариш Стояновський і полковий осаул Лукашевич. Але, правдоподібно, обидва старшини не з'явилися і на їх місце був призначений Борозна, а коли він відмовився через хоробу,—Родзянко. У них були помічниками 3 російські офіцери, 2 українські старшини і 3 українські канцеляристи, а також 8 унтер-офіцерів і 7 українських писців та козаків. Крім того ми знаходимо згадку, що при комісії працювало ще 7 російських офіцерів, а також 20 козаків. Але треба зазначити, що це ще не був постійний штат комісії, бо ми весь час знаходимо згадки про інших осіб в комісії і про зміну в її складі¹⁾.

На жаль, встановити точно, хто переводив ревізію по яких сотнях не тільки офіційально (як частина можна думати офіцерів), але й фактично, по даних, що маються у нас під руками, неможливо²⁾.

Що до самого опису мусимо зазначити, що ми не могли поки що користуватися з оригіналу, бо він знаходиться в Харкові, а користувалися з статистичних таблиць, які склав Рклицький по Румянцевському опису про козаків Полтавського полку під заголовком „Козаки Полтавского полка по данным Румянцевской описи 1767—9 годов“, в. I—II. Рклицький подає фактично сирий ще необроблений матеріал, але трохи більш упорядкований і систематизований ніж у самому опису. Охоплює він чотири сотні: 1-у полкову (Петрівську), 2-у полкову (Пушкарівську), Велико-Будищанську та Полтавську городову.

Треба ще зазначити, що ревізія Полтавського полку була переведена куди гірше, ніж інших полків (напр., хоч би Переяславського).

Не всюди вказана кількість будівель, часто не зазначено заняття козаків і т. п. Значною хибою його являється також відсутність даних про кількість землі. Що до ріллі справа стоїть трохи краще. Хоч не показано кількість десятин, упругів чи днів (за кількома винятками), але зате вказано кількість засіву, що дає змогу уявити, як козаки були забезпечені землею. При остаточному підрахункові ми вживали цифри в десятинах, переведення на які зробив Рклицький, прийнявши за норму цифрові дані сучасних полтавських статистиків, а саме: 1 четверть жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, гороху, коноплі *рівна* 1 десятині; 1 четверть проса—4 десятинам; 1 четверть льону—2 десятинам. Як можна думати, виходячи з приміток Рклицького, ця норма відповідає й даним Румянцевського опису для тих поселень, де вказано й кількість засіву, і кількість десятин.

Треба сказати однак-ж, що ці норми полтавських статистиків не завжди цілковито вірні для цілої Полтавщини в часи переведення Румянцевської ревізії. Так П. Федоренко, в своїй праці „Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи“, каже, що на підставі даних цього опису норми полтавських статистиків для Вороньківської сотні не зовсім вірні, є різниця в кількості засіву вівса, а саме: 1 четверть вівса= $1\frac{1}{2}$ десятині (а не цілій).

Але, по-перше, ця норма різниться лише відносно одного рода збіжжя, а по-друге, перевірена для наших чотирьох сотень, оскільки це було мож-

¹⁾ Максимовичъ. „Дѣятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малоросіей“, т. I.

²⁾ Думку Максимовича, що опис в Полтавському полку переводили виключно російські офіцери (т. I, стор. 147), вважаємо не вповні переконуючою.

ливо, Рклицьким по Румянцевському опису, отже ми можемо вважати її для нашого досліджу за правдиву й прийняти цифри Рклицького, зроблені з обрахунку цієї норми.

Правда, треба також зауважити, що цілком точно обрахувати кількість ріллі неможливо ще й з іншої причини. А саме: невідомо, оскільки тогочасні міри відповідають сучасним. На жаль, ми не можемо встановити, не маючи під руками оригіналів, хто саме, фактично, перевів в більшості опис,—Українці чи Росіяне. Це, звичайно, мало величезне значіння, бо, як відомо, російські четверички зовсім не відповідають українським, і невідомо, які з них уживала комісія для обрахунку посіву в Полтавському полку. Але, приймаючи на увагу, що Рклицький працював над оригіналом, можна думати, що ця нетотожність українських і російських мір була ним зважена. В кожному разі до ближчого знайомства з самим оригіналом, якщо вдасться можливо доповнити цей нарис і з'ясувати де-які темні місця в ньому, нам доводиться, як вже було зазначено, прийняти тимчасово обрахунки, зроблені Рклицьким.

Що до площі городів, садів і вигонів, то в білових описах в десятинах її не вказано. Але в чернових означено розмір городів і вигонів в десятинах і сажнях, і, при перевірці Рклицьким з біловими описами, з'ясувалося, що переведення обрахунку було зроблено правдиво, завдяки чому ми можемо користуватися тепер з даних чернеток.

Погано справа стоїть з виявленням розміру площі сіножатей і лісів. В опису вказано лише кількість учасків землі й кількість сажнів „въ окружности“. Ці дані абсолютно нічого не дають, а тому ми подаємо лише (за Рклицьким) кількість учасків землі без означення кількості сажнів довкола. Треба додати, що для сіножатей вказана ще кількість возів сіна, що збиралося з них.

Що-до забезпечення робочою силою, зазначаємо, що робочі роки ми приймаємо за Рклицьким від 15 до 59 років включно.

Спинимось тепер на самих таблицях Рклицького і роздивимось, оскільки повно використав він своє джерело. Треба визнати (як визнає це, до речі, і автор рецензії на ці таблиці в кн. другій „України“ за 1914 рік М. Василенку), що, загалом, матеріал переданий у Рклицького досить повно. Але все-ж-таки ми зустрічаємо у нього де-які пропуски. Перш за все щодо будівель. Ми знаходимо у нього такі роди будівель: хати (жилі й пусті), сараї, амбари. Як правдиво зазначив уже автор вищезгаданої рецензії, це не зовсім вірно, бо в опису зустрічаються й інші роди будівель, як напр., хижі, комори, повітки, клуні і т. и., які Рклицький видно пристосував до якихось зі своїх назв будівель. Тому „сараї“ ми будемо перекладати „хати та ин. господарські будівлі“, оскільки точно встановити, що саме під цєю назвою вважалося—зараз неможливо. Далі, що до землі, то у Рклицького не вказано засоби придбання її, що легко було визначити з тих документів, що приложені до ревізії; нема також перевірки справедливості цих документів, себ-то, оскільки законно володіли власники своїми землями. Знов таки він згадує, що по восьми поселеннях 2-ої сотні полкової була вказана й кількість землі (в десятинах), але тут її не подає (хоч перевірили, правдоподібно, оскільки вона відповідає кількості засіву,—згідно з нормою полтавських статистиків), що конче потрібно було для перевірок, а зазначає, що вони „будуть использованы особо“. Відносно сіножатей автор не перевіряє кількості сіна, яке накошували з них, у десятини, що можливо було зробити, взявши норму сучасну і перевірили її, по змозі, за джерелом.

Нарешті, значною хибкою є те, що не вказана консистенська дача. Від консистенської дачі, як відомо, звільнялися козаки виборні. На жаль, у Рклицького не зазначена приналежність козаків ні до них, ні до козаків

тідпомічників. Але гадати, що він подає відомості лише про цю першу категорію козаків, нема ніяких підстав; економічний стан окремих господарств козаків та їх ріжнотанітність, відсутність коней у більшости козаків, та взагалі ріжниця між окремими групами господарств приводять до висновку, що Рклицький з'єднав тут усіх козаків Полтавського полку вищезгаданих чотирьох сотень. Це дуже дивне з'єднання, бо своїм економічним станом ці дві групи відріжняються взагалі так само, як і соціальним. Останньою хобою у Рклицького є неповне освітлення становища козацьких підсусідків і робітників (напр., не вказано, скільки робітники одержували платні). Ця неясність їх економічного стану не дає можливости повного його освітлення, що тягне за собою знов таки не зовсім повний огляд становища й козаків, при яких вони мешкали.

Ми мусимо спинитися ще на одному питанню, а саме на розумінню двору. Двір XVIII ст. ще не являє з себе щось цілком виразне й певне в наших очах. Наші джерела нового в освітленню цього питання багато не дають, а тому ми не будемо детально спинятися на ньому. Скажемо лише кілька слів про попередні дефініції двору і про те, як він виглядає в Румянцевському опису для Полтавського полку, сотень 1-ої і 2-ої полкових, Велико-Будищанської та Полтавської городової. Максимович у своїй праці „Дьятельность Румянцева-Задунайскаго“ висловлює думку, яка запозичена з російської практики, що двір є одиницею оподаткування. Цю думку розвиває Федоренко, який в определения двору кладе такі ознаки: 1) єдність і присутність дворової території, 2) кривний звязок між родинами, що заселяють його, 3) відбування військової служби з двору, несення податків та інших повинностей.

Існують і інші погляди на двір. Проф. Лучицький спочатку дивився на двір, як на свійське об'єднання родин в одну велику, „сполну“, родину; а пізніше (в 90-х роках) остаточно ототожнює його з старим дворичем. Єфименко вважає двір за сяброву організацію. В. Романовський гадає, що двір є „огороженный земельный участок, занятый одной или нѣсколькими хатами и хозяйственными пристройками... Если мѣсто не было огорожено, то хата называется бездворной... Къ двору приурочивались всѣ остальные угодья. Второй существенный признакъ двора,—повинности, которые съ него отбываются“¹⁾.

Нарешті проф. Слабченко, відкидаючи всі попередні определення, висуває думку, що „двір уявляв собою умовну одиницю нерухомости на праві власности“²⁾.

Він вважає, що обкладання податками не є ознакою, бо обкладалися двори лише в особі їх юридичних власників. Також не відіграє ролі великість двору, як і земля, приписана до нього.

Ми не можемо говорити, чи є ознакою двору повинності, що несуть їх власники,—для цього в нашому друкованому джерелі немає даних. Але врешті нам здається найбільш правдоподібною дефініція В. Романовського.

Оскільки малюється в наших матеріялах, двір є частиною землі, що прилягала до хати і господарських будівель і разом з ним складала господарську одиницю. Двір був звичайно огорожений, без огорожі хата звалася бездворною. Господарські будівлі вона могла мати, могла й не мати. Від двору вона ріжниться не на багато, що й дало нам змогу при обробленню таблиць Рклицького рахувати кількість як дворів, так і бездворних хат. При дворах знаходяться подекуди також піддвірки. Що до останніх, то вони

¹⁾ Юбилейный сборникъ Историко-Этнографическаго кружка при Университетѣ Св. Владимира, ст. 85.

²⁾ Слабченко: Організація господарства України. т. I. с. 34.

уявляють з себе місця, що тягнуть до певного двору і належать певним дворовласникам. Звичайне розуміння „підворків“, — окраїн села і місць пізніш заселених, в даному разі не сходиться з „підворками“ в Полтавському полку, бо останні зустрічаються не тільки на околицях, але й у селі.

В підворках стоїть звичайно хата, що належить власникові підворку, але сам власник в ній не живе (він живе в хатах свого двору). Звичайно в підворках, в козацькій хаті, живуть підсусідки. Напр., село Брусії: козаки Пашинський Петро та його брат Холодний Степан, обидва місцеві.

Підворок в селі 1 хата 1 амбар

Підворок другий 1 хата —

Підсусідки в підворках: Плужник Тарас, місцевий, посполит. Шпачиха Оксана зі Стасовець, посполита.

Мусимо зазначити, що в обрахунках тих чи інших відношень по забезпеченню козаків Полтавського полку ми трималися переважно не двору, як певної господарської одиниці, а господарства. Звичайно дослідники беруть двір, але в наших друкованих матеріялах це не всюди являється можливим. Коли ми можемо подекуди вести обрахунок на двори по першій сотні полковій, то для інших доводиться робити обчислення переважно на господарства.

Під господарством ми розуміємо групу осіб (або родин), об'єднаних спільними маєтково-трудовами відносинами, цеб-то спільністю землі, худоби і т. п., а також спільністю праці над ними. Часто господарство совпадає з двором (так, напр., в більшості совпадає в першій сотні полковій), але подекуди один двір нараховує кілька господарств, кілька груп родин, зв'язаних, як вже згадувалося, спільністю маєткових відносин виробництва. Особливо яскраво це помічається в сотні Вел.-Будищанській, де ми бачимо двори, що нараховують по кілька господарств, які в свою чергу часто об'єднують по кілька родин. Для того, щоб не сполучати ці всі господарства, що пошкодило б виясненню їх правдивого забезпечення, нам доводиться в цих сотнях, а тим самим, для одностайності схеми, і в цілій розвідці брати за господарську одиницю переважно не двір, а господарство.

Залишається лише додати про саме питання з історії оброблення матеріялів опису для Полтавського полку. Тут справа стоїть зовсім погано. В той час, коли по інших полках (Чернигівський, Київський, Переяславський) є все-ж таки певні досліді, — про Полтавський полк є лише праця Мякотіна „Крест'янское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 году“, яка розглядає економічний стан посполитих тих часів, по чотирьох сотнях Полтавського полку (1-а і 2-а полкові, Велико-Будищанська і Решетилівська). Крім того є лише оці таблиці, складені Рклицьким, які обіймають Петрівську (1-у полкову), Пушкарівську (2-у полкову), Велико-Будищанську та Полтавську городову сотні і являються ще, власно, сировим матеріялом, хоч до певної міри систематизованим¹⁾. Ці таблиці, як ми вже згадували, подають дані про економічний стан козаків цих сотень, яке питання ще не було розроблене, і вияснення якого й являється темою нашої студії.

Окрім козаків, ми вважали доцільним з'ясувати також стан козацьких підсусідків та робітників, що тісно зв'язані з козаками економічно й територіяльно.

В нашому огляді ми будемо наводити де-коли дані Мякотіна про економічний стан селянства, щоб можна було собі ясніше уявити ту різницю в становищі козаків і селян, що яскраво проступає в XVIII в. Збудована наша розвідка на зразок попередніх (як Мякотіна, Федоренка, Ковби й т. инш.).

¹⁾ Почату і нескінчену працю Лазаревського про Полтавський полк ми тут не згадуємо, оскільки по свому типу вона різниться від інших праць по Румянцевському опису.

I-я сотня полкова (Петрівська).

Козаки.

Всього в 1-ій полковій сотні було 400 козацьких дворів і 20 бездворних хат, разом 420; або дворних хат було 95,19⁰/₁₀₀, бездворних 4,81⁰/₁₀₀. Належали їм також 134 хутори. Лежали ці двори в таких селах: Петрівка, (сотенне село), Семянівка, Тахтаулово, Стасівці, Гавронці, Брусії, Камянка. Належали вони 417 власникам; з них місцевих було 331, приїшлих 86, або 20,6⁰/₁₀₀ усіх господарів. Походили ці 86 господарів з таких місцевостей.

З Полтавського полку	71	госп.
„ Гадяцького „	6	„
„ Миргородського „	4	„
„ Ніжинського „	2	„
„ Лубенського „	1	„
„ Переяславського „	1	„
„ Цисарської землі „	1	„
Разом		86

Цікаво одмітити, що більшість (82,5⁰/₁₀₀) походить з Полтавського-ж полку. З інших полків не багато, та й то власне з сусідніх полків. З далеких місцевостей ми бачимо лише 2 з Ніжинського полку і одного з Цисарської землі.

Живе в дворах і бездворних хатах всього 901 родина. Загальна-ж кількість мешканців козаків 4.193 душі. На 1 двір пересічно припадає 2,14 родини або 10 душ. Стільки-ж і на одно господарство. На 1 родину— 4,4 душі; заселеність двору досить велика,—у посполитих Полтавщини припадає на двір менш 7,5 д. По віку й полу козаки поділялися так: чоловіків робочого віку—1057, неробочого—1056; разом 2113. З них 109 хорих та калік. Жінок робочого віку 1072, неробочого 1008,—разом 2080. Хорих та калік 110. Або відсоткове відношення віку поміж групами населення було таке:

Чоловіків робочого віку	50	⁰ / ₁₀₀
„ неробочого „	50	⁰ / ₁₀₀
Жінок робочого „	51,50	⁰ / ₁₀₀
„ неробочого „	48,50	⁰ / ₁₀₀

На окремі двори чоловіча робітнича сила розподілялася таким робом:

Таблиця 1.

Кількість дорослих чоловіків на 1 двір.	Без дорослих чоловіків.	Мало забезпечених.	Середнє забезпечених.	Добре забезпечених.
0	17 госп.	—	—	—
1	—	139 госп.	—	—
2	—	—	108 госп.	—
3	—	—	57 „	—
4 і більше	—	—	—	96 госп.
Разом . . .	17 госп.	139 госп.	165 госп.	96 госп.
У відсотках	4,1 ⁰ / ₁₀₀	33,3 ⁰ / ₁₀₀	39,6 ⁰ / ₁₀₀	23 ⁰ / ₁₀₀

Як ми бачимо, зовсім незабезпечених чоловічою силою дуже мало,—лише 4,1⁰/₁₀₀ з усіх дворів. Мало забезпечених третина. Решта-ж, коло двох третин, припадає на середнє і добре забезпечених.

На 1 двір (або бездворну хату) припадає пересічно 2,5 чоловіка робочого віку, а на 1 родину—1,2.

Всі козаки Петрівської сотні жили в 947 хатах; з них 791 жила хата припадає на села, 156 на хутори. Крім того було 14 порожніх хат. На 1 двір припадає пересічно 1,45 хати, на 1 хату—0,95 родини.

З господарських будівель було: амбарів 478 (з них 458 в селах, 20 на хуторах), хиж та іншого господарського забудування 931 (773 в селі, 158 на хуторах). Всього господарських будівель було 1409; на 1 двір припадало пересічно 3,3 будівлі. Дворів (або бездворних хат), що зовсім не мали господарських будівель, було 45 (власно, що до 1-го просто не зазначено в опису, чи він має, чи ні). Таким робом у відсотковому відношенню двори поділялися так: ті, що мають господарські будівлі—89⁰/₁₀₀, ті, що не мають їх—11⁰/₁₀₀. Нема чого й казати, що велика частина цих 11⁰/₁₀₀ припадає як раз на бездворні хати.

Перейдемо тепер до козаків, забезпечених землею. Всі землі можна поділити на дві групи: землі, що лежать коло хати, і землі, що в певному віддаленні від них. Розглянемо спочатку першу групу.

При хатах були: городи, сади і де-коли ліси. З них кількість лісу та садів обрахувати не можна, бо в опису зазначається лише кількість учасків. До речі, кількість лісу показана в Румянцецькому опису ще в одній мірі: „квадратових сажнях в окружности“; але тому, що ця міра ніякого уявлення про розмір землі не дає, то Рклицький вважав, вповні справедливо на нашу думку, цілком зайвим її навіть наводити. Що до городів, то вони показані в десятинах і учасках. Всього при хатах було 330 учасків городу розміром в 156,95 десятин. Крім того на хуторах було 13 клантів городу на 4,4 десятини, а разом 161,35 десятини. Пересічно на один двір припадає 0,4 десятини. Кількість господарств, що не мають цілком городів, була 114 з загальної кількості 417 госп., себ-то мали городи 72,7⁰/₁₀₀, не мало цілком 27,3⁰/₁₀₀. Таким робом більше як чверть усіх дворів цілком не мали городів.

Вигонів для худоби козаки мали при хатах 41 учасок розміром 83,35 десятини. На 1 двір пересічно припадає 0,2 десятини. Але такий сумний стан відразу дуже міняється, коли ми додамо кількість вигонів, що були на хуторах; їх було 15 учасків—1264,5 десятини. Разом з вигонами, що були при хатах, у козаків було таким чином 1347,85 десятин, що в середньому на 1 двір і господарство виносило 3,2 десятини. Та становище далеко не було таким добрим, як здається з пересічних цифр. Річ у тому, що величезна більшість вигонів скупчена в небагатьох руках. Більшість же козаків вигонів не мала. А саме мають вигони 50 господарів, або 12⁰/₁₀₀, не мають цілком—367, або 88⁰/₁₀₀.

Вражає взагалі у більшості брак вигонів для худоби: $\frac{7}{8}$ не мало цілком вигонів. Між тим, як ми побачимо далі, худоби козаки в більшості мали досить значну кількість. Доводиться припустити, що крім приватних, власних вигонів, козаки мали ще й громадські спільні. Цьому не суперечать і відомості, подані в інших дослідників, про що буде згадано нижче.

До другої групи земель, про яку ми вже згадували, що лежать на певному віддаленні від хат, входять землі під оранку, а також ліси й сіножаті. Що-ж до лісів, то ми вже згадували, що обчислити їх не можливо і ми знаємо лише, що їх було 370 учасків. Подібно справа стоїть і з сіножатями. Ми маємо лише відомості, що їх було 305 учасків і що вони давали 6193 возів сіна.

Перейдемо тепер до забезпечення козаків землею взагалі. Двори по тих сільсько-господарських угіддях, що знаходилися в посіданню козаків, можна поділити так:

Таблиця 2.

Двори, що мають	Кількість дворів.	% усіх дворів.
Рілля, сіножать, ліс	172 госп.	40,3
Рілля, сіножать	14 „	3,4
Рілля, ліс	105 „	25,2
Ліс, сіножать	5 „	1,2
Тільки рілля	39 „	9,4
„ сіножать	2 „	0,5
„ ліс	16 „	3,9
„ город	45 „	10,8
Разом	398 госп.	95,7
Зовсім безземельних .	18 госп. ¹⁾	4,3

Найбільшу групу, як ми бачимо, становлять козаки, забезпечені всіма сільсько-господарськими угіддями: ріллею, сіножатями, лісом,—більш 40,3% усіх господарств. Вони майже в чотири з половиною рази перевищують кількість тих, хто володіє одною лише ріллею і майже в вісім раз безземельних. Другою групою, яка виносить цілу чверть усіх господарів, являються ті, що мають рілля і ліс. Разом із першою вони складають коло двох третин усіх господарств. Безземельні, коли навіть до них зарахувати тих, що мають лише город, ліс або сіножать, виносять лише одну п'яту з усіх господарств.

Особливо кидається в очі це загосподарення козаків, коли порівняємо їх з посполитими Полтавського полку (майже що тих сотень,—Мякотін „Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 г.“). Посполитих безземельних, або тих, що мають лише городи, є 47,68%; а разом з тими, що мають лише ліс або лише сіножать,—51,27%, себ-то більше як половина всіх дворів. Найчисленнішою групою з інших дворів посполитих являються такі, що володіють лише ріллею (13,45%); ріллею, сіножаттю та лісом (12,04%); ріллею і лісом (11,12%). Таким робом безземельних посполитих в два з половиною рази більше ніж козаків (51,27%—19,57%). На своїй землі козаки сіяли:

*Таблиця 3.

Назва	К і л ь к ь і с т ь				Відсоткове відношення між ріжними родами засіву.
	Четвертей	Четвериків	Гарців	М і р	
Жита	708	277	—	—	34,6
Пшениці	284	451	—	—	15,8
Ячменю	273	473	—	—	15,5
Вівса	248	422	—	—	13,4
Гороху	2	187	279	—	1,4
Гречки	167	545	—	—	11
Конопель	31	514	78	—	4,4
Проса	19	408	101	—	3,3
Льону	—	77	228	—	0,6

Отже, найбільше сіяли в Петрівській сотні жита: більше третини всього засіву.

Всього під засівом у козаків було, з обрахунку Рклицького, власної землі 2389,9 десятини. На 1 двір (або господарство) пересічно припадало 5,7 десятини, на 1 родину 2,7 дес. Але коли ми згрупуємо господар-

¹⁾ Про одне господарство відомостей немає.

ства до розміру засівної площі (яка була під засівом шости родів збіжжя: жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса), то виявляється, що становище далеко не таке задовольняюче, як здавалося-б з пересічних даних¹⁾.

Таблиця 4.

Кількість десятин на двір.	Кількість безземельних	Кількість малоземельних	Кількість середнє забезпеч. землею	Кількість добре забезпеч. землею
0	135 госп.	—	—	—
Менше 1-ої десят.	—	10 госп.	—	—
1—2 дес.	—	17 "	—	—
2—3 "	—	24 "	—	—
3—6 "	—	90 "	—	—
6—9 "	—	—	69 госп.	—
9—15 "	—	—	35 "	—
15—25 "	—	—	—	20 госп.
25—50 "	—	—	—	15 "
50 і більше	—	—	—	1 "
Разом . . .	135 госп.	141 госп.	104 госп.	36 госп.
або 0,0% . . .	32,4	33,9	25,0	8,7

Всі господарства поділяються на три (майже рівні) групи: безземельних, малоземельних і третю групу—середнє та добре забезпечених землею. Беручи-ж кожду групу зокрема, ми побачимо, що найбільша з них буде група малоземельних. Досить велика також буде група й безземельних. До речі, може повстати питання, чому в даному разі безземельних майже в два рази більше, ніж у попередній таблиці, при обрахунку господарств по ріжних угідях. Річ у тому, що значна частина козаків, правдоподібно, не будучи забезпечена робочою худобою і маючи землі дуже мало (часто лише ліс чи сіножаті), не могла, а можливо й не хотіла, її обробляти, і земля лежала пустою. У дуже багатьох козаків, у яких значиться земля, написано: „земля вь пусть лежашая, а хлѣбъ зарабатываетъ по разнымъ людямъ“. Таким робом частина дворів, яка має землю, фактично не має з неї ніякого прибутку, не має засівної землі, являється, до певної міри, безземельною.

Отже, домінуючим типом господарства у козаків Петрівської сотні був тип господарства малоземельного. Але, знову підкреслюємо, ми можемо тут обрахувати лише землю під засівом і не маємо змоги обчислити ні лісу, ні сіножатей, ні землі, що лежала пустою. Тому забезпеченість землею взагалі, треба думати, була куди вища, ніж коли ми обчислюємо з одної ріллі. В кождому разі результати про забезпечення землею ми маємо досить добрі, коли порівняємо з забезпеченням землею посполитих Полтавського полку. У них, з обрахунку Мякотіна, припадає на 1 двір пересічно 5,31 десятини землі, як ріллі, так і лісу, сіножати та землі, що лежить пустою. Одної-ж ріллі на 1 двір посполитого припадає лише 2,68 дес., між тим як у козаків Петрівської сотні 5,7 десятин (або в добрих два рази більше). Коли-ж ми до цих 5,7 дес. додамо ще землю, про яку ми маємо відомості, а саме землю під городами та вигонами, то матимемо в середньому на 1 двір—9,3 десятини; і це без лісу, сіножатей і незасіяної землі, яких, вважаючи на кількість участків, було також чимало.

Розглянемо тепер, як козаки були забезпечені худобою.

З робочої худоби у них було: коней старих 359, волів 1412; разом

¹⁾ В нижченаведеній таблиці про одно господарство відомостей немає.

1771. Крім того було корів старих 1398. Отже великої худоби у них було всього 3169 голів. З молоді (неробочої) худоби козаки мали: коней молодих—415; волів молодих—893, корів ялових та телиць—893, телят—1292,—разом 3293. З дрібної худоби: овець—7670, свиней—2557, кіз—13,—разом 10240 голів. Всілякої худоби разом було у козаків 16702 голови. Пересічно припадало:

Таблиця 5.

Якої худоби.	На 1 двір	На 1 родину
Великої худоби	7,5	3,5
Робочої „	4,2	1,9
Молодої „	7,8	3,6
Дрібної „	24,4	11,3

Всього всілякої худоби на 1 двір козака Петрівської сотні припадало пересічно 39,8 голів (загальну кількість худоби поділити на загальну кількість дворів), а на 1 родину 18,5.

Зводячи всі цифри до одної (за нормою полтавських статистиків; а саме: 1 голова великої худоби = 5 неробочої = 10 дрібної), ми матимемо, що в переводі на велику худобу (оскільки це можна зробити правдиво, беручи обрахунки тогочасні і сучасні, з напівробочою худобою) на 1 двір козака припадало пересічно 11,5 голів великої худоби.

Рівняючи тепер кількість худоби на 1 двір козака Петрівської сотні з кількістю худоби, що припадала пересічно на 1 двір посполитих полтавських (за Мякотінім), ми матимемо таку таблицю:

Таблиця 6.

На 1 двір пересічно.	У козаків	У посполитих
Великої худоби	7,5	3,85
Робочої „	4,2	2,15
Молодої „	7,8	3,1
Дрібної „	24,4	13,65

Всього всілякої худоби на 1 двір пересічно

У козаків 39,8 у посполитих 20,51

В переводі на велику худобу: на 1 двір

У козаків 11,5 у посполитих 5,8

Або, можна сказати, що у козаків було майже в два рази більше худоби, між у посполитих. Зі всіх дворів козаків 1-ої сотні не мали ніякої худоби—28 дворів, або 6,6% усіх дворів.

Що-до забезпечення великою худобою окремі господарства поділялися так:

Таблиця 7.

Кількість великої худоби на 1 двір	Двори без великої худоби	Мало забезпечені	Середнє забезпечені	Добре забезпечені
0	52 госп.	—	—	—
1	—	31 госп.	—	—
2—3	—	—	64 госп.	—
4—5	—	—	85 „	—
6—10	—	—	—	99 госп.
11 і більш.	—	—	—	85 „
Разом	52 госп.	31 госп.	149 госп.	184 госп.
У відсотках	12,5	7,4	35,9	44,2

Ми бачимо, що домінуючим типом господарства по забезпеченню великою худобою був тип добре забезпеченого господарства. Майже половина всіх дворів або більша половина тих, що має будь-яку велику худобу, припадає на добре забезпечену групу, яка має 6 і більше голів великої худоби. Добра третина всіх дворів припадає на середнє забезпечену групу (від 2 до 5 голів), а на мало забезпечену лише трохи більше одної дванадцятої частини всіх дворів. Не велика також група дворів, що не мали зовсім великої худоби: їх було лише 12,5%, себ-то навіть разом з попередньою (мало забезпеченою) групою вони склали лише одну п'яту з усіх дворів.

Не дуже зміниться стан козаків, коли ми візьмемо забезпечення їх самою лише робочою худобою (себ-то кіньми й волами):

Таблиця 8.

Кількість робочої худоби на 1 двір	Господ. без робочої худоби	Мало забезпечені	Середнє забезпечені	Добре забезпечені
0	99 госп.	—	—	—
1	—	20 госп.	—	—
2—3	—	—	121 госп.	—
4—5	—	—	73	—
6—10	—	—	—	64 госп.
11 і більш.	—	—	—	39
Разом . . .	99 госп.	20 госп.	194 госп.	103 госп.
У відсотках	23,7	4,8	44,8	24,7

Домінуючим типом тут являється тип середнє забезпеченого господарства, з певним ухилом до добре забезпеченого. Мало забезпечених дуже небагато (4,8), але зате досить великою на цей раз являється група господарств без робочої худоби, в якій нараховуємо добру чверть усіх господарств. Тут відбивається мала кількість вигонів у більшості козаків, поруч з невеликою групою, яка скупчила в своїх руках дуже великі простори вигону, а разом з цим і велику кількість худоби. Хоч взагалі, треба визнати, більшість козаків Петрівської сотні володіла досить великою кількістю худоби, що стверджує знов таки нашу попередню думку про громадські вигони, де-б вони могли її випасати.

Коли ми розглядаємо таблицю забезпечення козаків худобою, то у нас, мимоволі, з'являється питання, чому кількість худоби у козаків була, порівнюючи, така велика, в той час як забезпечення землею було таке мале. Правда, як ми вже згадували, тип господарства малоземельний являється домінуючим в першій сотні лише у відношенні до ріллі, обминаючи кількість лісів, сіножатей і т. ин. Але забезпечення робочою худобою мало-б бути як раз пропорційним до кількості ріллі у козаків. Щоби більш яскраво виявити цю непропорційність, яку помітно з наших даних, ми обрахуємо, скільки припадало пересічно худоби (візьмемо хоч би велику) на 1 господарство різного типу:

Таблиця 9.

На 1 господарство.	Скільки голів.
Безземельного типу	1,7 гол. вел. худ.
Малоземельного „	5,7 „ „ „
Середняцького „	10,9 „ „ „
Багатоземельного „	29,2 „ „ „

Господарств же, що мають землю і не мають великої худоби, в цілій першій сотні є лише 5 (малоземельні); щоб обробити рілля, вони, правдоподібно, спрягалися разом.

Як ми бачимо, забезпечення худобою сильно перевищувало забезпечення землею. Навіть у зовсім безземельних ми бачимо 1,7 голів одної лише великої худоби. Це дає привід думати, що частина господарств козаків плекала худобу на продаж, для експорту. Помітно це також і з дрібною худобою: ми бачимо в першій сотні господарства, що мають великі отари овець (напр., Сорока Тарас—176 овець і т. ин.) і навіть у цілком безземельних, які не мають і великої худоби, ми бачимо порядну кількість овець (напр., 30).

Отже, можна думати, що частину худоби, як великої, так і дрібної, козаки плекали для експорту.

Нам треба ще спинитися на праці, якою займалися козаки взагалі і в першу чергу ті, що не мали власної землі й худоби, або не могли обробляти свою землю і вона лежала пустою.

Розглянемо, чим займалися козаки взагалі. Для ясності поділимо їх на дві групи: господарі, що займаються лише якоюсь одною формою праці, і господарі, що сполучають їх кілька.

I. Козаки, що займалися лише:

Хліборобством	147	господарів.
Ремеслами	1	„
Торгівлею	1	„
Зарібком по чужих людях	91	„
Змішаним заняттям та іншими проми- слами.	42	„
Разом	282	„

II. Козаки, що окрім хліборобства займалися ще:

Бджільництвом	44	господарі.
Гуральництвом	5	„
Перемолом збіжжя	5	„
Ремеслами	24	„
Зарібком по чужих людях	37	„
Іншими промислами.	20	„
Разом	135	„

Ми бачимо, що найчисленнішу групу складають господарі, що займаються лише хліборобством,—147, або 35,2⁰/₀, більше як третина всіх господарів. Великою групою (32,4⁰/₀) також являються ті, що займаються хліборобством та підробляють якимось іншим промислом: ремеслами, перемолом хліба і т. ин. Обидві ці групи, з'єднані разом (оскільки й там, і там основною працею є хліборобство), виносять 67,6⁰/₀ усіх господарів.

Нарешті коло третини господарів виносять безземельні, які зовсім не займаються хліборобством. Головне їх заняття є „зарібок по чужих людях“, яким займаються добрих дві третини з усіх безземельних. Коло одної третини (42 господарі) займаються змішаною працею й іншими промислами (напр., рибальством і т. и.; а незначна частина з них, навіть жебрацтвом: „питаються отъ добротныхъ дателей“). Нарешті, два господарі займаються—один лише ремеслами, а другий торгівлею. Щоб було ясно видко заняття цих безземельних господарів, виділимо їх в окрему таблицю.

Заняття безземельних господарів:

Зарібок по чужих людях	91 господар.
Змішані та інші заняття	42 „
Ремесла	1 „
Торгівля	1 „
Разом	135 „

З ремесл в Петрівській сотні Румянцевським описом зареєстровано 9 родів. Займалися ними всього 62 господарі. Може повстати питання, чому в минулих таблицях виходило всього лише 25 господарів, що займаються ремеслами (24 ремеслами і хліборобством, 1 тільки ремеслом). Це пояснюється з того, що займаються ремеслами в значній мірі безземельні господарі, для яких головним заробітком була „праця у чужих людей“; ремесло-ж являється лише певною допомогою. Завдяки цьому таких господарів Рклицький відніс (на нашу думку, вповні справедливо) до інших граф: „змішана праця“ і т. п. По окремих видах ремесла ці господарства поділялися так:

Таблиця 10.

Назва ремесла	Кількість госп.
Ткацтво	37 госп.
Кравецтво	10 „
Ганчарство	6 „
Шевство	3 „
Ковальство	1 „
Шаповальство	1 „
Кушнірство	1 „
Бондарство	1 „
Теслярство	1 „
Не вказано, яке саме ремесло	1 „
Разом	62 господарства

Як бачимо, найбільш розповсюджене було ткацьке ремесло (51,5% усіх ремісників); на другому місці йшло кравецьке.

Залишається ще згадати про ті промислові заклади та сільсько-господарські статті, що належали козакам Петрівської сотні. Вони мали

Гуралень	5
Вітряків	2
Млинів, круподерок, валил (сукнобитень)	2
Кузень	1
Пасік	61 (вуликів 1817).

Про те, скільки прибутку мали козаки, відомості є лише про частину господарств.

Про прибуток з ремесла є відомості про 20 господарств. Вони одержували від 50 коп. до 3 рублів; всі разом 28 р. На 1 господарство пересічно припадає 1 р. 40 коп.

Скільки мали доходу з пасічництва (а можливо ще з якоїсь праці, бо написано неясно, напр., „має 20 вуликів. Доходу зі всього має...“), показано лише у 10 господарів.

Вони мали всього 128 р., від 1 до 40 рублів кожний. Пересічно на 1 господарство—11 р. 63 коп. на рік.

З хліборобства і зарібку по чужих людях мало 10 господарств разом 82 р., від 1 до 30 рублів на рік. На одно господарство пересічно припадало 8 р. 20 коп.

Про прибуток з млинів і вітряків є відомості з трьох господарств. Два з них мали 5 і 7 четвертей хліба на рік, один 10 рублів. Крім того 10 власників мали один великий заклад: млин з жорновами для круп і валилами. Є відомості про прибуток трьох з них: 1) 25 четвертей хліба, 2,5 чет. проса і з валила 10 рублів; 2) 7 чет. хліба; 3) 2 руб. і 3 руб. з валила, разом 5 рублів.

Прибуток з гуралень показано по двох господарствах: одно мало 16 чет. хліба, друге 15 рублів. Через те, що ми знаємо, скільки обидва гнали відер горілки (50 і 60), то можна думати, що приблизно четверть хліба коштувала в той час 83 копійки. Але звичайно, це дуже непевне обчислення, оскільки висновок зроблено на підставі даних лише з двох господарств.

Прибуток з рибальства зазначено не точно, так само, як і з пасічництва. Оскільки можна з'ясувати, дохід цей поділявся так: 1 госп.,—рибальство і взагалі з господарства 2 р.; 1 госп.,—рибальство і пасічництво 5 р.; 1 госп.—рибальство, пасічництво і з господарства 7 руб.

Можна думати, що тут під прибутком з господарства („доход со всего“) розуміється прибуток з продажу хліба і, головню, на нашу думку, худоби. На це вказує те, що господарства, про які показано прибуток „зі всього“, мають взагалі велику кількість худоби.

Роблячи тепер підсумки економічного стану козаків Петрівської сотні Полтавського полку, ми мусимо визнати, що домінуючою формою господарства було у них середнє забезпечене. Правда, коли ми візьмемо забезпечення лише ріллею, то група малоземельних буде перевищувати середняків, але коли ми сюди додамо землю, що була під вигонами або лежала пустою, а також ліси та сіножаті, про які точних даних ми не маємо, але які все-ж таки, треба думати (на підставі кількості участків та возів сіна), були досить численні,—ми матимемо різку перевагу середнє забезпечених господарств. Ще більш яскраво це виявляється в забезпеченню худобою (зокрема великою), де велика перевага припадає на господарства добре забезпечені (44, 20/0), де середняки складають лише третину усіх господарств (35,90/0), а господарства малозабезпечені або ті, що не мають зовсім великої худоби, виносять разом лише якусь п'яту частину з цілої кількості господарств.

З цієї пануючої, середнєзабезпеченої (у всіх відношеннях) групи, різко виділяється невелика група дуже добре забезпечених, багатих козаків, що мають досить великі участки орної землі, величезні вигони (коло 200 десятин) і велику кількість всякої худоби. Можна думати, що ця група, ще нечисленна, недавно почала лише диференціюватися. Вона збільшує своє майно, правдоподібно, шляхом купівлі ґрунтів у тих господарів, що не можуть їх обробляти, або не можуть платити за них податки, а тому мусять продувати їх і жити з зарібків по чужих людях. Поруч з виділенням цієї групи великих власників, іде, треба думати, павперизація малозабезпечених господарів. Це яскраво видно з забезпечення худобою, де малозабезпечених великою худобою є лише 7,40/0, а робочою 4,80/0, в той час як цілком не маючих робочої худоби 23,70/0. Ці малозабезпечені землею поволі переходять до групи безземельних і через те, що не мають худоби, й творять лави фор-пролетаріату.

Вже тут ми маємо 32,410/0 безземельних, себ-то коло третини усіх господарів. І, не маючи іншого зарібку, вони потроху переходять на стан майже батраків, живуть з праці по чужих людях, або навіть, правда в невеликій кількості, з жебрацтва.

Підсусідки.

Всього підсусідків у першій сотні полкової було 64 господарства (66 родин), що нараховували 228 душ.

З них чоловіків роб. віку—70, або 63,6⁰/₀.
 Чоловіків неробочого віку—40, або 36,4⁰/₀.

Разом . . . 110

Жінок робочого віку—69, або 58,5⁰/₀
 Жінок неробочого віку—49, або 41,5⁰/₀

Разом . . . 118

З походження підсусідки поділялися так: місцевих 17 господарів, прийшлих 39; відносно 8 не вказано. Прийшли господарі склали 60,9⁰/₀ усіх і походили з таких місцевостей:

3 Полтавського полку	31	господар.
3 Миргородськ. "	4	"
3 Ніжинського "	3	"
3 Лубенського "	1	"
Разом	39	госп.

По соціальному стану господарів-підсусідків 1-ої сотні полкової можна поділити на 3 групи:

з козаків	10	господарів.
з посполитих	17	"
походження не позначено	37	"
Разом	64	госп.

З них 25 живуть у господарів; 18 на хуторах. Про 21 не позначено. Що-до забезпечення робочою чоловічою силою ці 64 господарства поділялися так:

Таблиця 11.

Кількість дорослих чоловіків на 1 господарство.	Без дорослих.	Малозабезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	8 госп.			—
1	—	45 госп.		—
2	—	—	8 госп.	—
3	—	—	3 "	—
4-5	—	—	—	—
6 і більш	—	—	—	—
Разом . . .	8 госп.	45 госп.	11 госп.	—
У відсотках .	12,5	70,3	17,2	—

Ми бачимо, що добре забезпечених робочою чоловічою силою тут зовсім немає. Середнє забезпечених, а також господарств без дорослих чоловіків, також досить мало. Величезна більшість господарств мало забезпечена чоловічою робочою силою,—таких є більш двох третин з цілої кількості господарств.

Про забезпечення землею підсусідків говорити, на жаль, майже не можливо. Майже всі вони землі не мають. На всі 64 господарства припадає 9 участків ріллі, 3 лісу і 3 сіножати (дають 40 возів сіна). Рілля належить 5 господарям, але обробляє лише один. Сіється на його участку 4 четверики жита (себ-то розмір його— $\frac{1}{2}$ десятини). Решта-ж участків ле-

жить пустою. Таким робом, землі (орної) у підсусідків фактично немає. Немає також у них ні власних городів, ні вигонів.

Але з худобою справа стоїть трохи краще. У них було 25 корів старих, 6 коней старих, 7 волів. Молодої худоби (неробочої): биків 10, ялових корів та телиць 10, телят 15; дрібної худоби: овець 76, свиней 51. Таким робом робочої худоби було 13, великої 38; молодої 35; дрібної 127, Всього худоби 200 голів.

На 1 господарство пересічно припадало:

Великої худоби	0,6
Робочої "	0,2
Молодої "	0,51
Дрібної "	2,0

Всього худоби всякої на 1 господарство—3,2; або в переводі на велику худобу—0,9.

Як ми бачимо, пересічно припадало на 1 господарство дуже невелика кількість худоби. Ще гірше виглядатиме справа, коли ми візьмемо не середні цифри. З 64 госп. мають хоч яку-небудь худобу лише 23 господарства, себ-то 36%. Не має худоби 41 господарство, або 64%. Що-до забезпечення великою худобою поодинокі господарства поділяються так:

Таблиця 12.

Кількість великої худоби на госп.	Господарства без велик. худ.	Мало забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
0	45 госп.	—	—	—
1	—	10 госп.	—	—
2	—	—	4 госп.	—
3	—	—	3 "	—
4	—	—	1 "	—
5	—	—	—	—
6 і більше	—	—	—	1 госп.
Разом . . .	45 госп.	10 госп.	8 госп.	1 госп.
У відсотках.	70,3	15,7	12,4	1,6

Що-до забезпечення ж робочою худобою:

Таблиця 13.

Кількість робочої худоби на 1 госп.	Господарства без робоч. худ.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	56 госп.	—	—	—
1	—	4 госп.	—	—
2	—	—	4 госп.	—
3	—	—	—	—
4—5	—	—	—	—
6 і більше	—	—	—	—
Разом . . .	56 госп.	4 госп.	4 госп.	—
У відсотках.	87,6	6,2	6,2	—

Таким робом, ми бачимо, що забезпечені худобою були підсусідки дуже мало. Коло трьох четвертин усіх господарств не мали великої худоби, або коло $\frac{9}{10}$ не мали робочої.

Повстає знову питання, чим пояснити повний брак вигонів у підсусідків, в той час, коли худобу вони все-ж таки потроху мали. Це питання можна розв'язати в двох напрямках: або у них були свої спільні вигони,

або, що далеко правдоподібніше, вони пасли худобу на вигонах козаків, у дворах яких жили.

Що-до забезпечення худобою козацькі підсусідки стояли далеко нижче за посполитих Полтавщини. У посполитих дворів, що не мали цілком худоби— 12⁰/₀, у підсусідків 64⁰/₀ з усіх господарств. У посполитих половина усіх дворів забезпечена великою худобою середне (від 2 до 5 голів), у підсусідків середнє забезпечених є лише 12,4⁰/₀, добре забезпечених 1,6⁰/₀ (а у посполитих коло 25⁰/₀).

Треба зазначити, що посполиті володіли також і землею, в той час як підсусідки, як ми бачимо, фактично землі не мали.

Залишається ще згадати про заняття козацьких підсусідків. По роду праці вони поділялися так:

Хліборобство і зарібок по чужих людях	1	госп.	або 1,65 ⁰ / ₀
Зарібок по чужих людях	44	"	" 68,7 ⁰ / ₀
Жебрацтво	4	"	" 6,2 ⁰ / ₀
Ремесла	1	"	" 1,65 ⁰ / ₀
Зарібок по чужих людях та ремесла	5	"	" 7,8 ⁰ / ₀
Заняття не вказано	9	"	" 14,0 ⁰ / ₀
		Разом	64 госп.

Отже, добрих дві третини складають господарства, що живуть з зарібку по чужих людях. Можна думати, що їх кількість має бути ще більшою, бо з 9 господарств, заняття яких не означено, велика частина також певно жила з зарібку по чужих людях. Господарств, що займаються хліборобством, є лише одно; та й то члени його проіснувати на це не можуть і мусять ще підзаробляти „по чужих людях“. Виключно ремеслами займається також лише одно господарство.

Одно господарство має 10 вуликів.

Ремеслами всього займаються п'ять господарств. Родів ремесла зареєстровано 3, а саме: ткацтво 3 госп., кравецтво 2 госп., шаповальство 1 госп., разом 6 господарств.

Про податки та повинності підсусідків відомостей немає; також немає відомостей і про прибутки їх.

Роблючи тепер підсумки про становище козацьких підсусідків, ми мусимо визнати, що вони знаходилися в дуже важкому стані, Вони майже всі безземельні; в більшості не мають худоби (з де-яким нахилом до малозабезпеченого худобою типу господарства). Живуть вони з заробітків по чужих людях, а також з ремесл і жебрацтва. Ця група закінчує собою процес поміж козацтва і посполства, який йде на протязі XVIII ст., це, кажучи по сучасному, пролетаризація цього хліборобського населення. Вони являються останнім етапом, до якого прямують кадри не тільки посполства, але й малоземельних козаків, група яких різко виділяється споміж іншого козацтва, так само, як і група великих власників, що витворюється в цей час з шарів добре загосподареного козацтва.

Робітники.

Залишається сказати ще про робітників, що були у козаків. Частину з них складають робітники одиначки, частину семейні. Перші являються елементом рухливим, нічим не звязаним, що перебуває в даній місцевості тимчасово. їх у першій сотні полковій усього 52 душі: 26 чоловіків, 16 жінок і 10 підлітків.

Семейних робітників є чотири господарства (4 родини), в кількості 16 душ. На 1 господарство припадає пересічно 4 душі. Чоловіків робо-

чого віку всього 5, неробочого також 5; разом 10. Жінок робочого віку 4, неробочого 2, разом 6.

По соціальному походженню господарі поділялися так: з козаків 2, з посполитих 1, про одного не показано. Один господар місцевий, три прийшли; походили вони з таких місцевостей:

З Полтавського полку	2	госп.
З Гадяцького "	1	"
разом		3

Ані землі, ані худоби робітники не мають. Про платню, яку вони одержували, згадок немає.

Сотня 2-а полкова (Пушкарівська).

Козаки-

Всього в 2-ій сотні було 522 козацьких дворів і 10 бездворних хат; або дворних хат було 98,12%, бездворних 1,88%. Крім того козакам належало 86 хуторів. Козацьких господарств було в Пушкарівській сотні 541. Знаходилися вони в таких селах: Пушкарівка (сотенне село), Мачухи, Рибці, Супрунівка, Івашки, Гужули, Федорівка, Мильці, Куклинці і Шостаки. З походження господарі поділялися так: місцевих 443, прийшлих 98; або місцевих було 8,2%, прийшлих 18,4%.

Походили вони з таких місцевостей:

Таблиця 14.

Назва полку.	Кількість госп.
З Полтавського полку	80 господ. (або 81,6%)
З Миргородського полку	5 "
З Лубенського полку	3 "
З Чернігівського полку	3 "
З П'ольської області (з Чигирини)	2 "
З Прилуцького полку	1 "
З Переяславського полку	1 "
З Ніжинського полку	1 "
З Слобожанщини (Харківського полку)	1 "
З Слобожанщини (Ізюмського полку)	1 "
Разом	98 господарів.

Тут, як і в першій сотні полкової, більшість знов таки з Полтавського полку (4/5 усіх). З далеких же місцевостей ми бачимо всього 8 господарів або 8,2% з цілої кількості прийшлого населення.

Мешкало у всіх дворах та бездворних хатах 1133 родини, в кількості 5382 душі. На 1 двір пересічно припадає 2,1 родини, або 10 душ; на родину 4,6 душі.

По полу та віку все населення поділялося так:

Чоловіків робочого віку 1396, або 50,6% усіх чоловіків
 Чоловіків неробочого віку 1361, або 49,4% " "

Разом чоловіків 2757; з них 116 хорих та калік.

Жінок робочого віку 1327, або 50,5% усіх жінок

Жінок неробочого віку 1298, або 49,5% " "

Всього жінок 2625 душ; з них 127 хорих та калік.

На 1 двір пересічно припадало 2,6 чоловіка робочого віку, на 1 родину 1,2.

Що-до забезпечення робочою чоловічою силою окремі господарства поділялися так:

Таблиця 15.

Кількість дорослих чоловіків на 1 госп.	Господ. без дорослих чолов.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	19 госп.	—	—	—
1	—	137 госп.	—	—
2	—	—	156 госп.	—
3	—	—	104 „	—
4 і більше	—	—	—	124 госп.
Разом . . .	19 госп.	137 госп.	260 госп.	124 госп.
Або у $\frac{0}{100}$. . .	3,5	25,4	48,2	22,9

Всього 540 господарів, що до одного господарства про кількість населення даних немає.

На першому місці йдуть господарства середнє забезпечені (коло половини усіх), далі мало забезпечені (чверть) і нарешті добре забезпечені (коло чверти). Група господарів без дорослих чоловіків цілком незначна. Результати, як ми бачимо, дуже близькі до 1-ої сотні полкової, з де-яким невеликим ухилом у бік кращого забезпечення.

Всі ці господарства володіли 1034 жилими хатами, з яких 944 знаходилося в селі і 90 по хуторах. Крім того у них було ще 43 не жилих хат; 32 в селі, 11 на хуторах. На 1 двір пересічно припадало 2 жилі хати. На 1 хату (жилу)—0,9 родини.

З господарських будівель їм належали 559 амбарів (551 в селі і 8 по хуторах) та 1,076 хиж і инш. господ. будівель (1041 в селі, 35 по хуторах). Разом—1635 господарських будівель. Таким робом, на 1 двір припадає пересічно 3 будівлі. Всього дворів, що мали господарські будівлі, було 491, а дворів, що не мали жадних,—41 (з них 33 двора і 8 бездворних хат). Або, відсоткове відношення між дворами, що мали господарські будівлі, і дворами, що їх не мали, було таке: 92,3 $\frac{0}{100}$; 7,7 $\frac{0}{100}$.

Перейдемо тепер до забезпечення землею. При садібі у козаків Пушкарівської сотні було лісу 63 участки, садів 510, сіножаті 23 участки, ріплі 15 участків. Як уже зазначалося при огляді 1-ої сотні, обрахувати кількість десятин лісу, сіножатів і садів неможливо, бо їх розмір вказано лише „въ сажнях въ окружности“.

Далі при садібі були городи—485 участків (481 в селі, 4 на хуторах)—в загальній кількості 212,75 десятини. Пересічно на 1 двір припадало, таким робом, 0,4 десятини. Дворів, що мали городи, було 405, або 76,1 $\frac{0}{100}$, дворів же, що не мали цілком городів, було 127, або 23,9 $\frac{0}{100}$. Таким робом, майже ціла чверть дворів не мала городів.

Погано справа стояла також і з вигонами, значно гірше ніж у першій сотні (Петрівській). Козаки Пушкарівської сотні мали 66 участків вигону (53 в селі і 13 на хуторах), в розмірі 275,77 десятини (96,47 десят. у селі і 179,3 дес. на хуторах). На 1 двір пересічно припадало 0,51 д. вигону. Але в дійсності справа стояла ще гірше. Всі ці 275,77 дес. належали лише 58 дворовласникам, в той час, як 474 двори вигонів не мали. У відсотковому відношенню це виглядає так: дворів, що мали вигони, 10,9 $\frac{0}{100}$; що не мали—89,1 $\frac{0}{100}$.

Доводиться припустити, так само, як і для першої сотні полкової, що козакі окрім власних, приватних вигонів,—володіли ще вигонами спільними, громадськими, де й випасали худобу.

Орної землі було у козаків Пушкарівської сотні 3113 участків; з них

2993 було коло сел, 120 на хуторах. За переводом Рклицького кількості засіву на десятини, козаки мали 2742,9 десятини. На 1 двір пересічно припадає 5,1 десятин, або на 1 родину 2,4 д., себ-то трохи менше ніж по першій сотні, де на один двір припадало 5,7 дес., на одну родину—2,7. Але все-ж таки кількість орної землі у козаків 2-ої сотні перевищувала майже в два рази кількість орної землі у посполитих, які мали (за даними Мякотіна) 2,68 десятини на 1 двір.

До речі, як ми зазначили вже раніше, взагалі кількість землі у козаків мала бути куди більша, аніж здається з наведених тут цифр. Річ у тому, що дуже велика частина землі, можна думати, лежала пустою. Для цього досить навести цифри Мякотіна про посполитих Полтавського полку; у них було всього орної землі 12.307 десятин 1629 кв. сажнів, а тої, що лежала пустою—3.478 дес. 1.001 кв. сажень; себ-то, коло чверти всієї землі лежало пустою. Крім того, як уже згадувалося, сіножатей і лісів, судячи з кількості участків, була велика кількість.

Козаки 2-ої сотні на своїй землі сіяли:

Таблиця 16.

Назва збіжжя.	Кількість.		%
Жита . . .	777 чт.	823 чк.	34,2%
Пшениці . . .	413 чт.	891 чк.	20,4%
Ячменю . . .	390 чт.	826 чк.	19,2%
Вівса . . .	210 чт.	665 чк.	11,4%
Гречки . . .	146 чт.	717 чк.	9,2%
Проса . . .	3 чт.	377 чк. 71 гарнець	2 %
Гороху . . .	—	171 чк. 127 гарців	0,9%
Конопель . . .	5 чт.	431 чк. 58 гарців	2,3%
Льону . . .	—	68 чк. 162 гарці	0,4%
Разом			100%

Як ми бачимо, переважно сіялося жито, як і в 1-ій сотні, далі йде пшениця й ячмінь.

Що-до тих земельних угіддів, що їм належали, господарства Пушкарівської сотні поділялися так:

Двори, що мають:

Таблиця 17.

Назва угіддів.	Кількість госп.	%
Рілля, сіножать, ліс	218 госп.	39,9%
Рілля і ліс	170 "	31,4%
Рілля і сіножать	17 "	3,1%
Сіножать і ліс	1 "	0,2%
Тільки рілля	71 "	13,1%
" ліс	15 "	2,8%
" сіножать	— "	—
" городи	22 "	4,1%
Разом	512 госп.	94,6%
Зовсім безземельних	29 госп.	5,4%

На першому місці йдуть двори, що володіють всіма родами с.-г. угіддів. На другому,—що володіють ріллею та лісом. Разом ці дві групи складають 71,3%, себ-то трохи менше трох четвертин з усіх дворів. Кількість дворів, що володіли лише ріллею, порівнюючи не значна (13,1%), а кількість дворів безземельних, коли навіть сюди зарахувати тих, що мають лише го-

роди, або лише ліс чи сіножать, виносить разом 12,3%, в той час, коли у посполитих Полтавського полку ця група нараховує 51,27%.

Але справа трохи погіршає, коли ми подивимося, як забезпечені землею окремі господарства, обраховуючи що-до кількості засіву (себ-то без земель, що лежать пустою) шости родів збіжжя: жита, пшениці, ячменю, гречки, проса та вівса.

Таблиця 18.

Кількість десятин на 1 госп.	Безземельні	Малоземельні	Середнє забезпечені	Добре забезпечені
0	84 госп.	—	—	—
Менш 1 дес.	—	20 госп.	—	—
1—2 "	—	58 "	—	—
2—3 "	—	67 "	—	—
3—6 "	—	145 "	—	—
6—9 "	—	—	77 госп.	—
9—15 "	—	—	59 "	—
15—25 "	—	—	—	19 госп.
25 і більш.	—	—	—	7 "
Разом . . .	84 госп.	290 госп.	136 госп.	26 госп.
У відсотках	15,7	54,1	25,4	4,8

Відносно п'яти господарств кількість землі з'ясувати не вдалося (на нерозділеній землі, на своїй і чужій землі і т. п.).

Таким робом більша половина всіх господарств мало забезпечена ріллею. Хоч певний ухил до середньої забезпеченості помічається: перше за все з 54,1% малоземельних як раз половина (27,05%) припадає на господарства, що мають 3—6 десятин; для полтавських ґрунтів, коли ще родина не дуже велика, це вже не мало. А до того ще 25,4%, ціла четвертина всіх господарств, припадає вповні на середнє забезпечену ріллею групу. Крім того, ще раз нагадуємо, що це лише забезпечення ріллею, себ-то землю, що знаходилася в той час під засівами. Сюди не входять ні городи і вигони (разом 0,9 дес. пересічно на двір), ні сіножаті й ліси, ні земля, що лежала в той час пустою. Коли-ж ми могли-б обрахувати і ці землі, то група тих господарств, що має від 3 до 6 дес., безперечно, перейшла-б до групи середнє забезпеченої.

Отже, умови забезпечення землею для 2-ої сотні були значно кращі, ніж це виглядало з забезпечення лише ріллею.

Перейдемо тепер до забезпечення козаків худобою. Вони мали з робочої худоби 1975 голів, з них 1549 волів і 426 коней. Крім того вони мали 1037 корів, отже всього великої худоби мали 3012 голів. Молодої худоби козаки мали: молодих биків 613, ялових корів і телиць 623, телят 980, молодих коней 102; всього молоді худоби було 2318 голів. Дрібної худоби у козаків було: овець і ягнят 9065; свиней 3001, кіз 4. Разом 12070. Всього всілякої худоби козаки мали 17400 голів.

Таблиця 19.

Пересічно припадало	На 1 двір	На 1 родину
Великої худоби	5,6	2,7
Робочої "	3,7	1,7
Молодої "	4,4	2
Дрібної "	22,7	10,6

Або всього всілякої худоби на 1 двір припадало пересічно 32,7. На 1 родину 15,3.

В переводі на велику худобу (приймаючи норми та способи з обрахунку полтавських статистиків) на 1 двір пересічно припадало 8,8 голів великої худоби, або на 1 родину 4,1.

Кількість худоби у козаків 2-ої сотні трохи менша ніж у козаків 1-ої, але все-ж таки далеко більша, ніж у посполитих:

Таблиця 20.

На 1 двір пересічно припадало	У козаків	У посполитих
Великої худоби	5,6	3,85
Робочої "	3,7	2,15
Молодої "	4,4	3,1
Дрібної "	22,7	13,65

Всього на 1 двір козака всілякої худоби припадало 32,7, а на 1 двір посполитого 20,51. При переводі на велику худобу на 1 двір козака—8,8, посполитого 5,8. Отже козаки 2-ої сотні мали худоби лише в півтора рази більше за посполитих (в той час, коли козаки 1-ої сотні—в два рази).

Що-до забезпечення великою худобою окремі господарства козаків поділялися так:

Таблиця 21.

Кількість вел. худоби на 1 господарство	Без великої худоби	Мало забезпечені	Середнє забезпечені	Добре забезпечені
0	50 госп.	—	—	—
1	—	40 госп.	—	—
2	—	—	60 госп.	—
3	—	—	72 "	—
4—5	—	—	112 "	—
6—10	—	—	—	134 госп.
11 і більш.	—	—	—	73 "
Разом . . .	50 госп.	40 госп.	244 госп.	207 госп.
У відсотках	9,3	7,4	45,1	38,2

Як ми бачимо, переважна частина господарств, майже половина, середнє забезпечена худобою (2—5 голів); друга дуже численна група є господарства добре забезпечені худобою (6 і більш), яких є 38,2%, себ-то більше третини. Господарств без великої худоби є лише 9,3% (менш одної десятої), а малозабезпечених також дуже мало.

Ці високі цифри забезпечення козаків другої сотні великою худобою будуть трохи нижчі, коли ми візьмемо забезпечення лише робочою худобою.

Таблиця 22.

Кількість робочої худоби на 1 госп.	Без худоби	Мало забезпечені	Середнє забезпечені	Добре забезпечені
0	88 госп.	—	—	—
1	—	43 госп.	—	—
2	—	—	132 госп.	—
3	—	—	65 "	—
4—5	—	—	94 "	—
6—10	—	—	—	97 госп.
11 і більш.	—	—	—	22 "
Разом . . .	88 госп.	43 госп.	291 госп.	119 госп.
У відсотках	16,2	8,1	53,7	22,0

Але і при такій розбивці господарств, становище не буде дуже сумне. Домінуючою групою все-ж таки залишається середнє забезпечена, яка навіть зросла в кількості проти попередньої таблиці. Але зате сильно зменшилася група добре забезпечених господарств, більш як у півтора рази. В свою чергу зросла кількість господарств, що не мають цілком робочої худоби, а також трохи і група мало забезпечених господарств. Але все-ж таки, група середнє і добре забезпечених робочою худобою господарств охоплює більше трьох четвертин усіх господарств.

Коли ми порівняємо таблицю забезпечення козаків землею з таблицею забезпечення худобою, то ми побачимо, як і в 1-ій сотні, значну перевагу в цифрах другої таблиці. Подивимось, скільки припадало на 1 господарство різного типу пересічно великої худоби:

На 1 господарство безземельного типу . . .	1,7 голів
” ” малоземельного ” . . .	4,6 ”
” ” середняцького ” . . .	8,9 ”
” ” багатоземельного ” . . .	16,1 ”

Отже, цифри, хоч трохи і менші, ніж у 1-ій сотні, але все-ж таки досить великі.

Зокрема, що до безземельних, то досить значна кількість худоби у них (у одного господаря було навіть 10 голів великої худоби) пояснюється до певної міри тим, що частина з них орендувала землю.

Є також 26 господарств, що мають землю (всі вони, за винятком одного, малоземельні) і не мають великої худоби. Знов таки, це в відношенні певної частини пояснюється тим, що вони фактично землі не мали, а давали її в оренду.

Все-ж таки непропорційність між забезпеченістю землею і забезпеченістю худобою дає привід думати (як і відносно 1-ої сотні), що: 1) взагалі забезпеченість землею була куди більша, ніж це можна гадати, судячи з одної ріллі; 2) що частину худоби плекали на продаж, для експорту, і 3) що у козаків Пушкарівської сотні були спільні громадські вигони, не показані в опису.

Перейдемо тепер до занять козаків 2-ої сотні. Ділимо (як ми це робили й у 1-ій сотні) всіх господарів на дві групи,—ті, що займаються виключно якимсь одним родом праці, і ті, що сполучають їх з хліборобством.

Господарства, що займаються лише:

Хліборобством	341 госп.
Здачею землі в оренду	19 ”
Зарібком по чужих людях	41 ”
Змішаними та іншими заняттями	24 ”
Разом	425 госп.

Господарства, що займаються хліборобством:

Бджільництвом	17 госп.
Перемолом хліба	20 ”
Торгівлею	1 ”
Ремеслами	47 ”
Зарібком по чужих людях	25 ”
Іншими промислами	6 ”
Разом	116 госп.

Як ми бачимо, найбільша група тих господарів, що займається лише хліборобством; таких є 63% з цілої кількості господарств. Дуже численні також групи тих, що займаються зарібками по чужих людях, а також ремеслами і хліборобством. Що до останніх, то їх кількість навіть більша,

ніж це показано в таблиці, бо в цю графу ввійшли лише ті господарства, що займаються тільки лише хліборобством і ремеслами. Між тим значна частина її займається бджільництвом і ремеслами, зарібком по чужих людях і ремеслами і т. ин.; всі ці господарства ввійшли в графу „змішана праця“ та інші.

Подивимося тепер зокрема на безземельних,—чим займалися вони. Виділимо їх з попередніх таблиць, розмістивши по кількості господарств, що працюють в тій чи іншій галузі.

Зарібком по чужих людях	41	госп.
Змішані та інші заняття	24	„
Здача землі в оренду	19	„
Разом	84	госп.

Найбільша кількість, як ми бачимо, є тих, що живуть з зарібків по чужих людях; далі йдуть господарства, що займаються змішаною та іншою працею. Що до третьої групи, то вона являється безземельною лише відносно. А саме: ми обчисляли ріллю по кількості засіву; між тим ця група засіву не має, бо здає своєю землю в оренду,—отже вона являється нібито безземельною. Але все-ж таки, в дійсності, вона, безперечно, землю мала і цей факт також являється показником, що забезпечення землею козаків другої сотні (Пушкарівської) було в дійсності краще, ніж це можна було дослідити.

Спинимось тепер на ремеслах, що їх було зареєстровано в Пушкарівській сотні. Всього ми знаходимо там 11 родів ремесл, над якими працювало 63 господарства (виключно, або сполучаючи з іншою працею). Що-до кількості господарств, що займаються тим чи іншим ремеслом, вони поділялися так:

Таблиця 23.

Ч.	Р і д р е м е с л а	Кілька госп.
1.	Ткачів	20 госп.
2.	Ковалів	10 „
3.	Шевців	6 „
4.	Колесників	5 „
5.	Кушнірів	4 „
6.	Іконописців	4 „
7.	Ганчарів	3 „
8.	Кравців	3 „
9.	Бондарів	2 „
10.	Слюсарів	2 „
11.	Малярів	1 „
	Разом	60 госп.

Крім того кількома ремеслами:

Колесників і ткачів	1	госп.
Колесників і ганчарів	1	„
Кушнірів і ткачів	1	„
А всього	3	госп.

На 1-м місці йдуть (як і в 1-ій сотні полкової) ткачі. На другому—ковалі. Кількість господарів, що займаються ремеслами, майже така, як і в 1-ій сотні (там 62 госп.), але родів ремесла тут більше (11, а там 9). З'являються нові роди ремесла: колесництво, слюсарство, малярство та іконопис; але зате немає теслів і шаповалів, які є в Петрівській сотні.

Нам треба ще розглянути, що мали козаки 2-ої сотні полкової з промислових закладів і сільсько-господарських статей. У них було:

Рибних ловів	11
Гуралень	2 (обидві не працюють).
Вітряків	14 (з них 3 не працюють).
Млинів	13 (з них 3 не працюють).
Млинів з круподерками і валилами (сукнобитн.) .	1
Кузень	9
Пасік	28 (1192 вулики).

Прибуток з цих всіх закладів, а також і занять козаків показано в Румянцевському опису далеко не всюди. Але все-ж таки ми спробуємо зробити підсумки по тих господарствах, де ці доходи зазначено. Спинимось спочатку на ремеслах. Тут справа стоїть найкраще: з 63 господарств є дані про прибуток 43. Прибуток сягає від одного рубля на рік до 30 (це найбільший—дає його малярство). Коло половини всіх господарів показали свій дохід в 5 руб. Всі 43 господарства одержували разом 396 руб. Пересічно на 1 господарство припадає 8 р. 40 коп. на рік.

Як ми бачимо, прибуток, порівнюючи з доходами від ремесла по 1-ій сотні полковій, досить значний. В першій сотні одержували пересічно 1 р. 40 коп. на рік, в той час як тут ми бачимо 8 р. 40 коп., себ-то в шість разів більше. Пояснюється це, на нашу думку, до певної міри тим, що в Пушкарівській сотні кількість населення значно більша (на $\frac{1}{4}$) ніж у Петрівській, в той час як кількість господарств, що займається ремеслом, майже однакова. Крім того впливає на це і положення Пушкарівської сотні: вона лежить дуже близько від Полтави, завдяки чому частина виробів могла йти до міста.

Прибутки з млинів і вітряків показано відносно 14 господарств. Вони дають прибуток від 1 чтв. хліба до 5 чтв. (з них коло половини, 6 госп.,—мають 5 чтв. прибутку). Всі разом мають вони 48 чтв. 4 чк. хліба; або на 1 господарство пересічно припадає 3,46 чтв.

До речі, де-які з вітряків і млинів мають при собі круподерки. Але оскільки їх прибутки не розділені (в більшості принаймні), то ми їх не виділяли в окрему групу. Окремо лише поділено прибуток з одного заклада: млин з круподеркою і валилом. Він дає такий дохід: млин 4 чт. і 4 чк. хліба, круподерка—4 чк., валило 1 руб. Про прибутки з пасік ми маємо відомості про 8 господарств (770 вуликів). Прибуток з них був від 5 до 60 руб. на рік. Всі вони разом мали 192 руб., або пересічно на 1 господарство припадало 24 р., з одного вулика 26 копійок.

Треба одмітити, що прибуток з пасік був дуже неоднаковий. Дві пасіки з однаковою кількістю вуликів дають цілком ріжний прибуток. Напр., 60 вуликів дають прибутку і 14 р., і 24 р. В той же час 120 вуликів дають 20 руб. Для ясності наведемо розмір прибутку з окремих пасік:

Таблиця 24.

Кількість вуликів.	Дохід на рік.
40 в.	5 р.
60 "	14 "
60 "	15 "
60 "	24 "
70 "	29 "
80 "	15 "
120 "	20 "
280 "	60 "

Можна думати, що така велика непропорційність була викликана як топографією місцевості (віддалення від лугов і т. ін.), так і раціональною постановою справи й уходом за бджолами.

З інших відомостей про прибутки ми маємо згадку про прибутки одного господарства, що займалося виключно торгівлею. Торгує воно сіллям, худобою і рибою та має 20 р. прибутку на рік. Цей факт торгівлі худобою стверджує нашу попередню думку про те, що значну частину худоби плекали на продаж, чим пояснюється непропорційність між забезпеченістю землею і худобою.

Крім того є згадка про прибуток одного господарства, що займалося разом з іншою працею і торгівлею,—продажем гарячого вина. Воно має 6 р. на рік з цього продажу. Нарешті, про одно господарство, яке займалося хліборобством на своїй і орендованій землі, показано доходу 2 р. на рік. Можна думати, що це дохід як раз з орендованої землі, або з продажу худоби.

Закінчуючи тепер огляд економічного стану козаків другої сотні полкової (Пушкарівської), ми можемо зробити висновок, що він більш-менш відповідав стану козаків 1-ої сотні полкової. В більшості козаки були середнє забезпечені, як землею, так, головне, і худобою. Правда ріллею більшість козаків була мало забезпечена; але навіть з цієї групи малоземельних половина падає на тих, що мали 3—6 дес. (полтавських ґрунтів), а крім того група середнє забезпечених також досить велика. А головне, ми маємо відомості лише про рілля, та й то тільки про ту, що знаходилася в той час під засівом; крім цієї землі у козаків була значна кількість лісу, сіножатей, трохи вигонів та городів і, нарешті, земель, що лежали пустою. Коли ми все це візьмемо на увагу, то буде безсумнівним, що становище козаків 2-ої сотні було куди краще, ніж це здається, коли ми беремо забезпечення лише ріллею.

З другого боку стан їх був трохи гірший, ніж у козаків 1-ої полкової сотні, де забезпеченість землею була трохи більша, а також була більша група добре забезпечених ріллею господарств, яка в 2-ій сотні цілком незначна. Можна думати, що процес виділення групи заможних власників з козаків у 2-ій сотні не йшов таким швидким темпом, як у 1-ій.

Що-ж до забезпечення худобою, то більшість козаків забезпечена середнє з де-яким нахилом у бік добре забезпечених форм господарства. Ця певна різниця між забезпеченням землею і худобою, яка все-ж таки помічається, дає привід думати, як ми вже згадували, що частину худоби плекалося на продаж, на що натякає й згадка про торгівлю худобою. Зокрема найбільша торгівля йшла, правдоподібно, вівцями.

Треба зазначити, що козаки 2-ої сотні, уступаючи козакам 1-ої забезпеченням землею і худобою, значно перевищують їх прибутками з ремесла та інших занять.

Становище безземельних було порівнюючи теж не дуже погане. Майже третина дійсно безземельних (без тих, що здають землю в оренду) займалася ремеслами й іншими змішаними заняттями, що їм дає порівнюючи досить порядний заробіток. Господарств, що живуть з жебрацтва (яких кілька в 1-ій сотні) тут є лише одно.

Підсусідки.

Всього підсусідків у 2-ій сотні полковій було 41 родина, або 41 господарство; налічувалося в них 165 душ. З цих 41 господарств 11 господарів було місцевих, 30 прийдлих (себ-то 73,1% усіх господарів). Походили вони з таких місцевостей:

3 Полтавського полку	21 господар
„ Миргородського „	5 „
„ Лубенського „	2 „
„ Ніжинського „	1 „
„ Гадяцького „	1 „

Разом 30 господарів.

Що-до соціального походження господарі поділялися так: з козаків 19, з посполитих 4, з циган 3; невідомого походження 15. На 1 господарство пересічно припадає 4 душі. 14 живуть у господарів козаків, 20 на хуторах; про 7 невідомо. Два господарства підсусідків мають наймитів (по одному робітнику кожне господарство).

Всього, як ми вже згадували, підсусідків було 165 душ. З них чоловіків робочого віку було 44, неробочого 40, разом 84. Жінок робочого віку було 43, неробочого 38; разом 81, або відсоткове відношення між особами робочого і неробочого віку було таке:

чоловіків робочого віку	52,4 ⁰ / ₀
„ неробоч. „	47,6 ⁰ / ₀
жінок робочого віку	53,1 ⁰ / ₀
„ неробоч. „	46,9 ⁰ / ₀

Що-до забезпечення робочою чоловічою силою усі господарства поділялися таким робом:

Таблиця 25.

Кількість досрл. чоловіків на 1 госп.	Без досрл. чол.	Малозабезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	4 госп.			—
1	—	33 госп.		—
2	—	—	3 госп.	—
3	—	—	1 „	—
4—5	—	—	—	—
Разом	4 госп.	33 „	4 госп.	—
У відсотках . . .	9,7	80,6	9,7	

Як ми бачимо, переважна кількість господарств (4/5) має 1-го дорослого чоловіка. Середнє забезпечених господарів (2—5 чол.) лише коло 1-ої десятої; стільки-ж і господарств без жодної чоловічої робочої сили.

Будівель підсусідки 2-ої сотні, як і в 1-ій сотні, не мають ніяких. Подібно справа стоїть і з землею. З 41 господарства,—35 безземельних. 6 господарств мають рілля. Три з них здають свої участки в оренду, отже мають засіву лише три. Переводючи кількість засіву на десятини, ми знаходимо, що два з них мали разом 5,5 десятини (один 5, другий 1/2 десятини). Про одного господаря відомостей нема, бо він має землю неподілену, спільно з іншими господарствами. Отже говорити про забезпечення землею підсусідків, власно, немає чого.

З худобою справа стоїть трохи краще: господарств, що мають будь-яку худобу, є 28, не мають жодної лише 13, або 31,7⁰/₀ усіх господарів. З худоби підсусідки мали: коней 7, волів 19, корів 23; всього великої худоби у них було 49 голів. З молоді вони мали: ялових корів і телиць 8, молодих волів 6, телят 21,—всього 35 голів. З дрібної 93 вівці і 34 свині,—разом 127.

На 1 господарство пересічно припадало:

Великої худоби	1,2
Робочої „	0,6
Молодої „	0,8
Дрібної „	3,1

Або всілякої худоби припадало на 1 господар. пересічно 5,1; в переводі на велику—1,7 голів худоби. Окремі господарства що-до їх забезпечення великою худобою поділялися так:

Таблиця 26.

Кількість велик. худоби на 1 госп.	Без великої худоби.	Малозабезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	16 госп.			—
1	—	11 госп.		—
2	—	—	8 госп.	—
3	—	—	3 „	—
4—5	—	—	3 „	—
6 і більше	—	—	—	—
Разом . . .	16 госп.	11 госп.	14 госп.	—
У відсотках . .	39	26,9	34,1	—

Таким робом, кількість господарств, що не мали великої худоби, досить значна, коло $\frac{4}{10}$ усіх господарств. Але їх все-ж таки менше, ніж у 1-ій сотні, де підсусідки, що не мають худоби, становлять 70,3%. Тут же ми бачимо досить велику групу середнезабезпечених господарств (більше третини цілої кількості) і порядну кількість малозабезпечених (більше чвертини всіх господарств). Правда, добрезабезпечених цілком немає.

Трохи гірше буде виглядати становище підсусідків 2-ої сотні, коли ми візьмемо відношення між господарствами що-до забезпечення лише робочою худобою:

Таблиця 27.

Кількість робочої худоби на 1 госп.	Без робочої худоби.	Малозабезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	27 госп.			—
1	—	5 госп.		—
2	—	—	7 госп.	—
3	—	—	2 „	—
4—5	—	—	—	—
6 і більше	—	—	—	—
Разом	27 госп.	5 госп.	12 госп.	—
У відсотках . .	65,9	12,2	21,9	—

Група господарств, що не мають худоби, тут збільшується майже до двох третин цілої кількості. Але все-ж таки вона значно менша, ніж у 1-й сотні полкової, де вона обіймає 87,6% усіх господарств. Значна група, крім того, підсусідків середнезабезпечених худобою,—більше одної п'ятої.

Отже, підсусідки 2-ої сотні полкової (Пушкарівської) що-до забезпечення худобою були в кращому становищу ніж підсусідки 1-ої (Петрівської).

Перейдемо тепер до занять підсусідків Пушкарівської сотні. З загальної кількості 41 господарств вказані заняття 29; про 12 відомостей немає. Ці 29 господарств що-до роду праці поділялися так:

Хліборобство та інша праця (зокрема 1 госп.—ремесло)	5 госп.
Зарібок по чужих людях	17 „
Ремесло	3 „
Зарібок по чужих людях та ремесло	4 „

Разом 29 госп.

Родів ремесла зареєстровано поміж підсусідками 5, а саме:

Ткацтво	2	госп.
Ковальство	2	„
Шевство	1	„
Колесництво	1	„
Кушнірство	1	„
Разом	7	„

Крім того одно господарство живе з рибальства.

Про прибуток підсусідків єсть відомості про три господарства, що займаються ремеслами:

Один колесник заробляє	5	р. на рік
Коваль	10	„ „ „
Кушнір	4	„ „ „
Разом	19	р. на рік

Або на 1 госп. припадає пересічно (оскільки тут можна робити висновки з такої малої кількості господарств) 6 р. 33 коп.

Як ми бачимо, стан підсусідків козацьких у 2-ій сотні полкової мав бути трохи кращий ніж у 1-ій, але все-ж таки сумний. Правда, значна частина з них має худобу, зокрема певна частина з них навіть середнє забезпечена нею. Та землі майже ніхто з них не має і переважна кількість підсусідків живе з зарібку по чужих людях.

Робітники.

Ще гірший ніж у підсусідків, був стан робітників козацьких у 2-ій сотні. Їх було: робітників одиначок річних—157 душ (дорослих чоловіків—70, жінок 34, дітей 53). Семейних робітників було: 25 господарств (25 родин) в кількості 85 душ. На 1 господарство пересічно припадало 3,4 душі. З них чоловіків було: робочого віку 24, неробочого 22, разом 46. Жінок роб. віку 24, неробочого 15, разом 39. Або відсоткове відношення між групами осіб по віку було таке: чоловіків робочого віку 52,2⁰/₀, неробочого 47,8⁰/₀, жінок роб. віку 61,5⁰/₀, неробочого 38,5⁰/₀.

Зі всіх господарів місцевих було 6, прийшлих 18, про одно господарство невідомо. Походило прийшло населення з таких місцевостей:

З Полтавського полку	13	госп.
„ Гадяцького	1	„
„ Лубенського	1	„
„ Миргородського	1	„
„ Прилуцького	1	„
„ Стародубського	1	„
Разом	18	госп.

Що-до соціального стану і походження робітники поділялися так: з козаків—17 господарств, з посполитих—7, з циган—1 господарство,

Живуть у господарів—5; на хуторах—2, про 18 господарств не зазначено.

Вони не мають жадної землі; худоби мають лише два господарства в загальній кількості 12 гол. А саме: 1 корова, 1 теля, 10 овець.

Про заробітну платню робітників 2-ої сотні відомостей немає.

Сотня Велико-Будищанська.

Козаки.

Всього в сотні Велико-Будищанській було 433 двори і 7 бездворних хат; а також 140 хуторів. Дворних хат, отже, було $98,4\frac{0}{10}$, бездворних $1,6\frac{0}{10}$. Наліжало всі ці двори 498 господарям і знаходилися в таких селах: м. Велико-Будища (сотенне), Диканька, Чернечий Яр, Старі і Нові Млини. 47 господарів було прийшлих, 451 місцевий. Себ-то, прийшлих було $10,7\frac{0}{10}$ з цілої кількості господарів. Походили вони з таких місцевостей:

Таблиця 29.

З якого полку.	Кільк. госп.
З Полтавського полку	34, або $72,3\%$
„ Гадяцького „	6
„ Ніжинського „	4
„ Прилуцького „	1
„ Дніпровських місць	1
„ Грузинського полку (себ-то з Грузії)	1
Разом	47 госп.

З дальших місцевостей ми тут бачимо 6 господарів (4 Ніжин. полку, 1 з Дніпровських місць і 1 з Грузії), або $12,7\frac{0}{10}$.

Всі господарі—козаки Велико-Будищанської сотні склали 854 родини, що налічували всього 3949 душ. На 1 двір, чи бездворну хату, припадало пересічно 2 родини, або 9 душ. На 1 родину—4,6 душі.

Що-до віку населення поділялося так: чоловіків робочого віку було 1101, неробочого 934,—разом 2035 душ: з них 78 хорих та калік. Жінок робочого віку—1036, неробочого—878, разом—1914 душ. З них калік та хорих 92 душі. Або у відсотках відношення між кількістю осіб робочого і неробочого віку було таке: чоловіків робочого віку— $54,1\frac{0}{10}$, неробочого— $45,9\frac{0}{10}$; жінок робочого віку— $56,7\frac{0}{10}$, неробочого $43,3\frac{0}{10}$.

На 1 двір припадало пересічно 2,5 чоловіки робочого віку, на 1 родину 1,3.

Що-до забезпечення робочою чоловічою силою окремі господарства поділялися так:

Таблиця 29.

Кількість досрл. чоловік в на госп.	Без досрлх чоловіків.	Мало забезпечені	Середнє забезпечені	Добре забезпечені
0	17 госп.	—	—	—
1	—	185 госп.	—	—
2	—	—	140 госп.	—
3	—	—	74 „	—
4 і більше	—	—	—	82 госп.
Разом . . .	17 госп.	185 госп.	214 госп.	82 госп.
У відсотках	3,4	37,1	43,0	16,5

Як ми бачимо, найбільша група господарств середнє забезпечена чоловічою робочою силою (2—3). Їх ми маємо більш як 0,4 з усіх господарств, а разом з добре забезпеченими більш половини. Група малозабезпечених досить велика—більш третини всіх господарств. Зате зовсім мала група господарств, що не мають досрлх чоловіків.

Переходячи тепер до забезпечення козаків В.-Будищанської сотні хатами та господарськими будівлями, мусимо зазначити, що, на жаль, від-

носно м. Великі Будища відомостей ніяких нема. По інших же селах (204 двори) було 316 жилих хат і 17 не жилих. На 1 двір пересічно припадає 1,6 жилої хати, а на 1 хату 1,2 родин.

Господарських будівель в цих селах (без м. Великі-Будища) було 549. З них 127 амбарів і 422 хижі та інші господарські будівлі. На 1 двір припадає пересічно 2,8 госп. будівель.

Мають будь-які господарські будівлі (в цих 4 селах)—185 дворів, або 93,9⁰/₀. Не мають зовсім 12 дворів, або 6,1⁰/₀.

Розглянемо тепер забезпечення землею.

При садибах у козаків Велико-Будищанської сотні було: садів—417, лісів—7, сіножатей—2, рілля—3 участки (з них 1 пустує). Городів було: при садибі 395 участків в кількості—68,80 десятин, на хуторах 30 уч. в кільк.—8,65 десятин, разом—425 уч., в кількості 77,45 десятин.

На 1 двір припадає пересічно 0,17 десятин городу, на 1 господарство 0,15. Мали городи—329 господарів, або 65,3⁰/₀, не мало 169, або 34,7⁰/₀. Вигонів козаки мали: при садибі 5 участків в кількості 8,74 дес.; на хуторах—13 участків в кількості 179,30 дес., разом 18 участків в кількості 188,04 десят.

На 1 двір пересічно припадає 0,4 десятини вигону; на 1 господарство також—0,4. Як ми бачимо, кількість городів, а особливо кількість вигону, у козаків Велико-Будищанської сотні дуже мала. Але ці середні цифри ще не зовсім повно малюють забезпечення козаків. Річ у тому, що вигони мають лише 11 господарів, або 2,2⁰/₀, решта-ж, 487 господарів, або 97,8⁰/₀, жадних вигонів не мають. Отже уся земля під випас скупчена в небагатьох руках. У деяких господарів вона виносить велику кількість (хоч і меншу, ніж у 1-й сотні).

Повна відсутність вигонів у козаків Велико-Будищанської сотні знов таки стверджує нашу думку про спільні, громадські вигони. Більшість козаків, як ми побачимо далі, середне або навіть добре забезпечена худобою, отже вигони у них мусять бути; оскільки власних вигонів ми у них не бачимо, то являється безсумнівним існування вигонів громадських, у спільному посіданню усіх козаків, вигонів, які не занесено в Румянцевський опис.

Окрім землі при садибі було ще 315 участків сіножатей (що давали 5512 возів сіна), 760 участків лісу і 1927 участків рілля.

Що-до забезпечення ріжними сільсько-господарськими угіддями, господарства поділяються так:

Таблиця 30.

Назва сільсько-госп. угіддів, що мали козаки	Кількість господарств	0 ⁰ / ₀ відношення
Рілля, сіножать, ліс	182 господ.	36,8
Рілля і сіножать	7 "	1,4
Рілля і ліс	141 "	28,5
Сіножать і ліс	3 "	0,6
Тільки рілля	55 "	11,1
" сіножать	2 "	0,4
" ліс	16 "	3,2
" городи	34 "	6,9
Разом	440 господ.	88,9
Зовсім безземельних	55 "	11,1
Всього	465 ¹⁾ господ.	100,0

1) Частина господарств сіє на нерозділеній землі. Про частину з них можна було определити, які с.-г. угіддя кому належать. Що-ж до трьох—зробити це було неможливо.

Отже, найбільшою групою господарів є та, що забезпечена всіма сільсько-господарськими угіддями (більш як третина). Другою групою на кількість є господарства, забезпечені лісом і ріллею. Разом з першою вони виносять коло двох третин усіх господарств. Зовсім безземельних, порівнюючи, небагато,—лише 11,1⁰/₀. Коли ми навіть додамо сюди ті господарства, що мають лише городи, ліс чи сіножать, то й тоді ця група буде виносити лише 21,6⁰/₀.—себ-то трохи більш одної пятої всіх господарств. Вона в півтора рази менше одної групи господарств, забезпечених усіма с.-г. угіддями. На своїй орній землі козаки Велико-Будищанської сотні сіяли:

Таблиця 31.

Назва.	Кількість висіву.	0/0 0/0 відношення.
Жита . . .	620 чт. 877 чк.	36,4
Пшениці . .	244 чт. 779 чк.	17,0
Ячменю . . .	303 чт. 684 чк.	19,3
Вівса . . .	156 чт. 514 чк.	11,0
Гречки . . .	111 чт. 475 чк.	8,5
Проса . . .	19 чт. 341 чк.	3,1
Гороху . . .	3 чт. 131 чк.	20 мір.
Конопель . .	19 чт. 368 чк.	4 гар.
Льону . . .	73 чк. 44 гар.	2 міри.
		0,5

Як ми бачимо, більш як третина всього засіву—жито. На другому місці йде ячмінь, на третьому пшениця. Сіяли це все, з обрахунку Рклицького, на 2.201,6 десятини¹⁾. На 1 двір пересічно припадає 5 десятин.

На 1 господарство припадає 4,5²⁾ десятин

На 1 родину „ 2,4 „

Що-до забезпечення ріллею поодинокі господарства поділялися так:

Таблиця 32.

Кількість десятин.	Безземельні.	Малоземельні.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	125 госп.	—	—	—
менш 1 десятини	—	18 госп.	—	—
1—2 „	—	47 „	—	—
2—3 „	—	58 „	—	—
3—6 „	—	114 „	—	—
6—9 „	—	—	47 госп.	—
9—15 „	—	—	49 „	—
15—25 „	—	—	—	17 госп.
25—50 „	—	—	—	6 „
Разом . . .	125 госп.	237 госп.	96 госп.	23 госп.
У відсотках .	26	49,2	20	4,8

Отже, найбільшою групою будуть малоземельні,—приблизно половина всіх господарів; четвертина всіх господарів—безземельні (якщо де-які й мають, то не обробляють свої землі), одна пята частина середнє забезпечена. Кількість добре забезпечених невелика. Але в дійсності, як ми вже зазначали про попередні сотні, пануючим типом у козаків мав бути тип

¹⁾ Цю кількість десятин виносять 481 господарство: про 17 господарств з'ясувати не вдалося через де-які перешкоди (на нерозд. землі орендована й своя земля разом і т. п.), а тому ми їх тут відкидаємо.

²⁾ 4,5 дес. припадає тоді, коли ми беремо кількість господарств, засів яких показаний. Коли-ж брати загальну кількість господарств, то—4,4 десятини.

середнє забезпеченого господарства. Як ми бачимо, половина всіх малоземельних має від 3 до 6 десятин; коли ж до цього додати ще землю, що лежить пустою і землю під засівом гороху, конопель, льону, а також сіножаті, ліси, вигони та городи, то група середняків, безперечно, переважить усі інші групи.

Перейдемо тепер до забезпечення худобою. Козаки Велико-Будищанської сотні мали худоби: робочої—коней 363, волів—1303; разом 1666 голів. Крім того вони мали 976 корів, отже всього великої худоби у них було 2.642. Молодої худоби: коней—95, волів—643; ялових корів та телят 674; телят—895. Разом молодой худоби було 2.307 голів. Дрібної худоби козаки мали: овець—5372; свиней—3159; кіз—29. Разом—8.561. Всілякої худоби 13.510. Припадало пересічно:

Таблиця 33.

Якої худоби.	На 1 двір.	На 1 господ.	На 1 родину.
Великої худоби . .	6,1	5,3	3,1
Робочої " . . .	3,8	3,3	2,0
Молодої " . . .	5,2	4,6	2,7
Дрібної " . . .	19,4	17,2	10,0
Всілякої " . . .	30,7	27,1	15,8

Переводячи всю цю худобу тільки на велику, на 1 двір пересічно припадатиме 9 голів.

Як ми бачимо, кількість худоби у козаків Велико-Будищанської сотні трохи більша, ніж у козаків 2-ої полкової і трохи менша, ніж у 1-й полкової. А саме:

В 1-й полковій сотні на 1 двір пересічно припадало 11,5 голів вел. худ.				
В 2-й " " " " " " " " " " " "			8,8	" " "
В Велико-Будищанській " " " " " " " " " " " "			9,0	" " "

Треба зазначити, що значну перевагу в кількості худоби в 1-й сотні полкової дає їй, до певної міри, велика кількість дрібної худоби. Найменше її в сотні Велико-Будищанській (1 сотня полкова—24,4 на 1 двір пересічно; сотня 2-а полкова—22,7; сотня Велико Будищанська—19,4).

Порівняємо кількість худоби у козаків Велико-Будищанської сотні з кількістю її у посполитих Полтавського полку.

Таблиця 34.

Якої худоби.	На 1 двір козака.	На 1 двір посполита.
Великої худоби	6,1	3,85
Робочої "	3,8	2,15
Молодої "	5,2	3,1
Дрібної "	19,4	13,65
Всілякої "	30,7	20,51
В переводі на велику худобу	9	5,8

Отже козаки Велико-Будищанської сотні пересічно мали в півтора рази більше худоби за посполитих.

Що-до забезпечення великою худобою окремі господарства поділялися так:

Таблиця 35.

Кількість великої худоби на 1 господ.	Без великої худоби.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	7 госп.	—	—	—
1	—	37 госп.	—	—
2	—	—	62 госп.	—
3	—	—	73 "	—
4—5	—	—	99 "	—
6—10	—	—	—	94 госп.
11 і більш	—	—	—	63 "
Разом . . .	70 госп.	37 госп.	234 госп.	157 госп.
У відсотках .	14,1	7,4	47,0	31,5

Як ми бачимо, найбільшу групу складають господарства середнє забезпечені (2—5). Їх є трохи менш половини всіх господарств. Другою великою групою є добре забезпечені господарства, що складають коло одної третини з цілої кількості. Господарств без великої худоби є лише 14,1⁰/₀, ще менша група малозабезпечених. Ці дві групи складають разом трохи більш одної п'ятої всіх господарств. Не на багато погіршає стан забезпечення господарств козаків худобою, коли ми візьмемо забезпечення їх лише робочою худобою.

Таблиця 36.

Кількість робочої худоби.	Без робочої худоби.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	113 госп.	—	—	—
1	—	45 госп.	—	—
2	—	—	133 госп.	—
3	—	—	50 "	—
4—5	—	—	65 "	—
6—10	—	—	—	62 госп.
11 і більш	—	—	—	30 "
Разом . . .	113 госп.	45 госп.	248 госп.	92 госп.
У відсотках .	22,7	9,0	49,8	18,5

Як бачимо, група середнє забезпечених господарств в порівнянні з попередньою таблицею навіть зросла; вона охоплює, приблизно, половину всіх господарств. Зате досить зменшилася група добре забезпечених (з третини до одної п'ятої). Зросла група господарств, що не мають худоби і мало забезпечені нею; але все-ж таки вони не являються такими вже значними. Навіть разом вони складають лише коло одної третини зі всіх господарств.

Отже пануючою формою господарства у козаків Велико-Будищанської сотні, що-до забезпечення худобою, є форма господарства середнє забезпеченого, з ухилом у бік доброї забезпеченості.

Щоб доповнити огляд забезпеченості козаків Велико-Будищанської сотні, порівняємо забезпечення їх землею з забезпеченням худобою.

Розглянемо, скільки припадало великої худоби на 1 господарство ріжного типу ¹⁾.

На 1 госп. безземельн. типу пересічно припадало 1,6 голів велик. худ.

" " " малоземельн. " " " 4,6 " " "

" " " середняцьк. " " " 10,4 " " "

" " " багатоземельн. " " " 16,0 " " "

Як ми бачимо, сотня 2-а полкова і сотня Велико-Будищанська були забезпечені худобою у відношенні до забезпечення землею майже однаково. Сотня 1-а полкова була забезпечена краще.

1) Господарства, що сіють на нерозділеній землі, сюди не входять.

Крім того було 14 господарств, що мали землю (малоземельні), але не мали худоби. Правда частина з них здавала свою землю в оренду (5 господарів). Решта-ж, можна думати, спрягалася з ким-небудь і обробляла землю разом.

Велика кількість худоби на 1 господарство типу безземельного, мало-земельного, або навіть середняцького пояснюється до певної міри тим, що частина з них має окрім власної землі, на якій показаний засів, ще землю орендовану.

Нам треба розглянути ще заняття козаків Велико-Будищанської сотні.

Господарства, що займаються лише:

Хліборобством	268	госп.
Торгівлею	2	„
Здаванням землі в оренду	4	„
Ремеслами	7	„
Зарібком по чужих людях	96	„
Змішаними та іншими заняттями.	16	„

Господарства, що займаються хліборобством і:

Бджільництвом	32	госп.
Гуральництвом	14	„
Торгівлею	10	„
Ремеслами	26	„
Зарібком по чужих людях	17	„
Іншими промислами	2	„
Перемолом хліба	4	„

Отже більшість господарств (53,8%) займається виключно хліборобством; 21,1% же всіх господарств займається змішаною працею, але в основі у них лежить все-ж таки хліборобство. Разом ці дві групи складають 74,9%.

Безземельні по своїх заняттях поділяються так:

Зарібком по чужих людях	96	госп.
Змішані та інші заняття	16	„
Ремесла	7	„
Здавання землі в оренду	4	„
Торгівля	2	„

Разом 125 госп., або 25,1% усіх господарств.

Отже найбільша частина заробляє по чужих людях. З загальної кількості безземельних господарств треба виключити ще 4 господарства, що власне мають землю, але здають її в оренду.

Ремеслами займаються в Велико-Будищанській сотні всього 39 господарств¹⁾.

Родів ремесла в цій сотні зареєстровано 11, а саме:

Таблиця 37.

Ч.	Р і д ремесла	Кількість господарств
1.	Ткацтво	12
2.	Кравецтво	8
3.	Теслярство	4
4.	Шаповальство	3
5.	Колесництво	3

¹⁾ 33 з них показано в попередніх таблицях під графою „ремесла“, решта-ж входить у графу „змішані заняття“.

Ч.	Рід ремесла	Кількість господарств
6.	Слюсарство	2
7.	Шевство	2
8.	Ковальство	2
9.	Бондарство	1
10.	Ганчарство	1
11.	Іконопись	1
	Разом	39

Найбільше, отже, як і в 1-й та 2-й сотнях полкових, ткачів; але їх все-ж таки не такий великий відсоток, як по перших двох сотнях; на другому місці тут ідуть кравці. Де-яких родів ремесла, зареєстрованих у перших сотнях, тут немає.

Дуже розвинена, проти сотні першої і другої полкової, в сотні Велико-Будищанській торгівля. Займаються торгівлею всього 23 господарства. Торгують такими речами:

Таблиця 38.

Чим торгує	Кількість господарств
Вином	10
„ і мясом	1
„ медом і воском	1
„ і дрібним крамом	1
Красним крамом	3
Косами і дьогтем	1
Рибою	1
„ і сіллю	1
„ і овчиною	1
Воском	1
Не означено чим торгують	2
Разом	23

Переважна більшість торгує, отже, вином, або вином і чимось іншим. Таких господарств є більше половини (56,5⁰/). Не бачимо ми тут у козаків торгівлі худобою, що можна було-б чекати, з огляду на велику кількість її.

З сільсько-господарських угіддів та промислових закладів козаки Велико-Будищанської сотні мали:

Рибних ловів	11
Гуралень	19 (з них 2 не працюють).
Вітряків	2
Млинів, круподерок і валил (сукно-битень)	2
Млинів	3
Кузень	4
Пасік	49 (2554 вулики).

Прибутку козаки Велико-Будищанської сотні мали:

З ремесла: є дані про 39 господарств. Всі разом вони мають 260 рублів (від 1 до 49 руб.). На 1 господарство, пересічно, припадає 6 руб. 66 коп. Отже, прибуток з ремесла був хоч і не дуже великий, але все-ж таки більший, ніж у Петрівській сотні.

З пасічництва дохід указаний по 5 господарствах (від 10 до 70 руб.). Всі разом вони мають 115 р., на 1 господарство припадає пересічно—23 рублі.

Великі прибутки мали господарства, що займалися торгівлею. Відомості про прибутки з неї ми маємо про 11 господарств. Всі вони мали разом 228 руб. (від 5 до 70 руб.). На 1 господарство припадає пересічно 20 р. 72 коп. Треба зазначити, що найбільший прибуток давав продаж вина: 70, 36, 25 руб. і т. инш. з господарства. Крім того з торгівлі й пасічництва вказаний прибуток по 4 господарствах, що мали разом 78 р. (від 4 до 36 р.). На одно таке господарство пересічно припадало 19 руб. 50 к. Коли ми підрахуємо ці дві групи разом (бо з 4 господарств другої групи 3 торгують як раз вином, себ-то пасічництво було у них як підсобна праця для їх торгівлі), то разом ми матимемо відомості про прибуток з торгівлі по 15 господарствах,—всього вони мали 306 р. (від 4 до 70 р.). На 1 господарство припадає пересічно 20 р. 40 коп.

Але найбільший прибуток давали гуральні. 4 гуральні приносили разом 122 р. (від 20 до 56 р.), що пересічно дає на 1 господарство 30 р. 50 к. Крім того є відомості про 5 господарств, що мали гуральні і пасіки. Вони мали прибутку 339 р. (від 20 до 180 руб.), на 1 господарство пересічно припадало 67 р. 80 коп. Коли ми з'єднаємо ці дві групи (на тій же підставі, що і попередні), ми матимемо 9 господарств, що діставали 461 р. прибутку (від 20 до 180 р.). На 1 господарство в цьому разі припадає 51 р. 22 коп.

Про прибутки з млинів і вітряків ми маємо відомості з 4 господарств. Всі вони мають разом $43\frac{1}{2}$ чт. борошна та 13 чт. і 2 чк. пшона (від 1 чт. борошна і 2 чк. пшона до 30 чт. борошна і 6 чт. пшона), що давало на 1 господарство 10,87 чт. борошна і 3,41 чт. пшона.

Крім того вказано прибуток по 2 господарствах з ремесла і пасічництва, вони мають 29 р. (19 і 10). З рибальства—1 господарство—25 руб. Зі всього господарства (хліборобство, скотарство) 2 господарства мають 18 руб. прибутку (6 і 12). Млин, пасіка і гуральня—1 господарство—20 р. Млин, гуральня, рибальство та инша праця—1 господарство—10 р. Можна ще вказати про прибуток з землі. Господарі, що здають свою землю (цілу чи частинами) в оренду, мають за це одну десяту частину (десятину) хліба з неї.

Закінчуючи тепер огляд економічного стану козаків Велико-Будищанської сотні, зробимо де-які підсумки.

Основним типом господарства козаків Велико-Будищанської сотні являється тип господарства середнє забезпеченого. Це трохи менше помітно при забезпеченню землею завдяки тому, що ми можемо обраховувати лише кількість орної землі, і яскравіше помічається що до забезпечення худобою. Велика кількість худоби дає привід думати, як і про перші сотні (хоч нових якихось даних не висуває), що, по-перше, козаки мали спільні вигони (цей пункт являється цілковито безсумнівним, коли ми пригадаємо, що зі всіх 498 господарств мали вигони лише 11), і по-друге, що частину худоби плекалося на продаж.

Треба також зазначити велику торговельну діяльність у Велико-Будищанській сотні, а також великий прибуток з цього заняття. На жаль, головним джерелом прибутку були торгівля вином та вироблення його по гуральнях.

Підсусідки.

Всього в Велико-Будищанській сотні 99 господарств підсусідків, які нараховують 114 родин у загальній кількості 443 душ. На 1 господарство припадає пересічно 4,5 душі, на 1 родину—3,9. Що-до походження господарі-підсусідки поділялися так: місцевих 32, прийшлих 63, не подано про 4-х. Прийшло населення складало $63,6\%$ зі всіх господарств і поділялося по своєму походженню по таких місцевостях:

З Полтавського полку	31	госп.
„ Гадяцького „	9	„
„ Миргородського „	6	„
„ Стародубського „	5	„
„ Ніжинського „	3	„
„ Лубенського „	2	„
„ Чернігівського „	2	„
„ Слобожанщини (Ахтирського п.)	3	„
„ Слобожанщини (Ізюмського п.)	1	„
„ Степової України (Новоросії)	1	„
Разом	63	госп.

Що-до соціального стану і походження поміж підсусідками ми бачимо 24 господаря з козаків, 70 з посполитих, відносно 5 невідомо. 26 господарів-підсусідків знаходяться на хуторах, 18 живуть у господарів-козаків, про 55 не зазначено. У одного господаря-підсусідка був один робітник.

Як уже зазначалося, всього підсусідків було 443 душі. З них чоловіків робочого віку 124, неробочого—96, разом—220. Жінок робочого віку 141, неробочого—82, разом—223.

У відсотках:

Чоловіків роб. віку	56,4%
„ нероб. „	43,6%
Жінок роб. „	63,2%
„ нероб. „	36,8%

На 1 господарство підсусідка Велико-Будищанської сотні припадає пересічно 1,2 дорослого чоловіка робочого віку.

Зокрема що-до забезпечення робочою чоловічою силою господарства підсусідків поділяються так:

Таблиця 39.

Кількість доросл. чоловік. на 1 госп.	Без дорослих чоловіків.	Малозабезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	8 госп.	—	—	—
1	—	69 госп.	—	—
2	—	—	14 госп.	—
3	—	—	5 „	—
4 і більш	—	—	—	3 госп.
Разом	8 госп.	69 госп.	19 госп.	3 госп.
У відсотках	8,1	69,7	19,2	3,0

Найбільшою групою (більш як дві третини всіх господарств) є мало забезпечена група, що налічує в своєму складі господарства, які мають одного дорослого чоловіка. Другою досить великою групою (одна пята з усіх господарств) є середнє забезпечена. Групи господарств без чоловічої сили, а також добре забезпечені,—незначні.

Ні хат, ні господарських будівель підсусідки не мають. Не мають вони власно й землі, себ-то має землю лише одно господарство (0,75 десятини), 98 же господарств землі цілком не мають. Худобу мають 72 господарства, або 72,7%; 27 господарств (27,3%) ніякої худоби не мають.

Мали з худоби підсусідки: коней 16, волів 44, корів 76. Всього великої худоби 136 (лише робочої—60 голів). З молоді худоби: коней—1, ялових корів та телиць—73, телят 1, волів 52. Разом 127 голів. Дрібної худоби: овець 190, свиней 247; разом 437. На 1 господарство пересічно припадає: великої худоби—1,4, робочої худоби—0,6, молоді худоби 1,3, дрібної худоби—4,4.

Або всього, всілякої худоби на 1 господарство, підсусідка припадало 7,1 голів. При переводі-ж на велику худобу—2,1 голів, або в два з половиною рази менше ніж на 1 двір козака.

Що-до забезпечення великою худобою окремі господарства підсусідків поділялися так:

Таблиця 40.

Кількість великої худоби на 1 госп.	Без великої худоби.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	51 госп.	—	—	—
1	—	16 госп.	—	—
2	—	—	14 госп.	—
3	—	—	3 "	—
4—5	—	—	10 "	—
6—10	—	—	—	4 госп.
11 і більш	—	—	—	1 "
Разом	51 госп.	16 госп.	27 госп.	5 госп.
або у відсотках .	51,5	16,2	27,3	5,0

Як ми бачимо, найбільшу групу становлять господарства, що не мають великої худоби; таких є більше половини. Далі йде група середнє забезпечених, яка виносить більш четвертини з цілої кількості господарств, а разом з добре забезпеченими—третину. Група мало забезпечених—незначна.

Як ми бачимо, становище підсусідків що-до забезпечення великою худобою було знов таки досить погане. Ще гірше воно виглядатиме, коли ми візьмемо забезпечення лише робочою худобою:

Таблиця 41.

Кількість робочої худоби на 1 госп.	Без робочої худоби.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	71 госп.	—	—	—
1	—	8 госп.	—	—
2	—	—	15 госп.	—
3	—	—	3 госп.	—
4—5	—	—	—	—
6—10	—	—	—	2 госп.
11 і більш	—	—	—	—
Разом	71 госп.	8 госп.	18 госп.	2 госп.
або у відсотках .	71,7	8,1	18,2	2,0

Переважну більшість становлять господарства, що не мають робочої худоби. Середнє забезпечених і добре забезпечених господарств є разом лише 20,2⁰/₀ з цілої кількості. Мало забезпечених теж дуже небагато.

Таким робом, у господарствах підсусідків, що-до забезпечення худобою, відзначається власне дві групи: одна менша,—середнє забезпечених; друга,—більша,—цілком без худоби. Сумежна група,—мало забезпечених,—мала. Можна думати, що перша група являється пережитком старих форм господарства підсусідків гетьманщини. З часом, ця група зменшувалася та біднішала, і, швидко пройшовши перехідний стан,—групу мало забезпечених,—вливалася в широке море незаможних підсусідків, безземельних, які не мали також ні великої, ні робочої худоби.

Перейдемо тепер до занять підсусідків Велико-Будицанської сотні.

Господарств, що займалися лише хліборобством, є одно; тільки зарібком по чужих людях—13; ремеслом—21; торгівлею (вином)—1 госп.; зарібком по чужих людях і ремеслом—1 госп.; невідомо про 62 господарства.

Цікаво зазначити, що велика частина підсусідків займається ремеслом. В той час, коли підсусідки інших сотень майже не займаються ним, тут ми бачимо, що ремеслом (навіть виключно ним) займається 22,2% усіх підсусідків (або 56,7%, тих, рід занять яких відомий). Пояснюється це, як і відносно козаків, тим, що в складі цієї сотні є містечко Великі-Будища.

Родів ремесла зареєстровано у підсусідків Велико-Будищанської сотні 4, а саме:

Таблиця 42.

Рід ремесла	Кількість господарств
Ткацтво	13
Шевство	5
Теслярство	2
Бондарство	2
Разом	22

Як ми бачимо, найбільш займаються ткацтвом, як, до речі, і по інших сотнях (як підсусідки, так і козаки). Про дохід підсусідків ні з ремесла, ні з торгівлі не показано.

Робітники.

Робітників-одиначок у Велико-Будищанській сотні було 165 душ: чоловіків 80, жінок 53, підлітків (дітей)—32.

Семейних робітників було 32 господарства, або 34 родини, в загальній кількості 148 душ. На 1 господарство пересічно припадало 4,6 душі. Місцевих господарів було 11; прийдлих 20; про одного відомостей немає. Походили прийдлі господарі з таких місцевостей:

З Полтавського полку	12 госп.
„ Миргородського „	2 „
„ Ніжинського „	2 „
„ Гадяцького „	1 „
„ Чернігівського „	1 „
„ Прилуцького „	1 „
„ Лубенського „	1 „
Разом	20 госп.

По соціальному походженню вони поділялися так: з козаків— 15 господарів, з посполитих 12, не означено про 5. Про те, де живуть робітники, відомостей майже немає; зазначено лише, що п'ять з них живуть у господарів.

Всього семейних робітників було, як уже згадувалося, 148 душ. З них чоловіків робочого віку було 45, неробочого 35, разом 80. Жінок робочого віку—41, неробочого—27, разом 68. Або у відсотках:

Чоловіків робочого віку	56,3%
„ неробочого „	43,7%
жінок робочого „	60,3%
„ неробочого „	39,7%

На 1 господарство семейного робітника припадало пересічно 1,4 дорослого чоловіка робочого віку. Хат, господарських будівель і землі робітники не мали.

Худоба була лише у чотирьох господарів. Вони мали: з великої худоби—1 корову, з молоді: ялових корів та телиць—1, телят—1; з дрібної: овець—6, свиней—12. Всього всілякої худоби було 21.

Про платню робітникам відомостей нема.

Сотня Полтавська городова.

Козаки.

Маючи на увазі дослідження економічного стану козаків, що перебувають в більш-менш однакових господарських умовах, щоби можна було потім зробити загальні підсумки відносно всіх сотень, ми вважали за доцільне виділити з цієї сотні, Полтавської городової, саме місто Полтаву, оскільки її мешканці формами свого господарства мусіли різнитися від інших козаків, що мешкали по селах. Отже, в сотні Полтавській городовій ми досліджуємо козаків таких сел: Івончинці, Нижні Млини, Жуки, Павленки, Яківці, Патлаєвка, Малі Будища, Крутий Беріг, Грабинівка, Іскрівка.

Всього в цих селах було 491 козацький двір і 4 бездворних хати, разом 495; або дворних хат—99,2⁰/₀, бездворних—0,8⁰/₀. Крім того у них було 82 хутори. Належали двори і бездворні хати 498 господарям. З них місцевих було 349, прийшлих 149, або 30⁰/₀ всіх господарів. Походили вони з таких місцевостей:

Таблиця 43.

Звідки походили.	Кільк. господарств.
З Полтавського полку	124, або 87,2 ⁰ / ₀
„ Гадацького „	12
„ Миргородського „	5
„ Ніжинського „	5
„ Лубенського „	3
Разом	149 госп.

З далеких місцевостей є лише 5 господарів з Ніжинського полку, які складають 3,3⁰/₀ з усього прийшлого населення.

Мешкало у вищезазначених селах 853 родини. На 1 двір припадає пересічно 1,7 родини. Всього мешкало в сотні Полтавській городовій (окрім Полтави, як уже зазначалося) 4136 душ козаків. На 1 двір пересічно припадає 8,4 душ, на 1 госп.—8,3, на 1 родину 4,9. По віку козаки розподілялися так: чоловіків робочого віку 1077; неробочого віку—1045; разом 2122. З них 98 хорих та калік. Жінок робочого віку 1038, неробочого 976; разом 2014; з них хорих і калік 109. Або у відсотках відношення між групами козачого населення по віку виглядає так:

Чоловіків робочого віку	50,8 ⁰ / ₀
„ неробочого „	49,2 ⁰ / ₀
Жінок робочого „	51,5 ⁰ / ₀
„ неробочого „	48,5 ⁰ / ₀

На окремі господарства чоловіча робоча сила поділялася так:

Таблиця 44

Кількість дорослих чоловіків на 1 госп.	Без дорослих чоловіків	Мало забезпечені	Середнє забезпечені	Добре забезпечені
0	12 госп.	—	—	—
1	—	185 госп.	—	—
2	—	—	141 госп.	—
3	—	—	83 "	—
4 і більше	—	—	—	77 госп.
Разом . . .	12 госп.	185 госп.	224 госп.	77 госп.
У відсотках	2,4	37,1	45,0	15,5

Отже цілком без чоловічої робочої сили є лише 2,4% усіх господарств. Досить значна кількість господарств (більше третини) є мало забезпечених. Домінує група середнє забезпечених.

Пересічно на 1 двір припадає 2,2 дорослого чоловіка.

Мешкають козаки в 895 хатах. Крім того є у них 21 нежила хата. На 1 двір пересічно припадає 1,8 жилої хати. На 1 хату—0,9 родини. З господарських будівель козаки мали 445 амбарів і 1051 хиж і инш. господарських будівель—1496. На 1 двір пересічно припадає 3 господарських будівлі. Мали будь-які господарські будівлі 453 двори, або 91,5%, не мали жадних 42 двори,—8,5%.

Перейдемо тепер до забезпечення козаків землею. Коло садіб вони мали: садів—344; лісів—162 участки; сіножати—63 участки; ріллі—141 участок. Крім того мали на хуторах при хатах 16 садів. Городів козаки мали всього 327 участків,—83,34 десятини. На 1 господарство припадає пересічно—0,17 десятини.

Мали городи 295 господарств, або 58,5%, не мали жадних—203 господарства, або 41,5%.

Вигонів власних козаки не мали. Цей факт ще раз яскраво стверджує, що у козаків Полтавського полку мали бути спільні, громадські вигони.

З земель, що лежали на певному віддаленні від садиби, козаки мали: сіножати 199 участків, які давали 4901 віз сіна; лісу—441 участок.

Ріллі було 1613 участків в кількості 1973,8 десятин. З них 1863,4 десятини було власної землі; 110,4 десятин орендованої. На 1 двір пересічно припадало 4 десятини землі. Як ми бачимо, ріллею козаки сотні Полтавської городової були куди гірше забезпечені, ніж козаки попередніх сотень, де пересічно припадає на 1 двір коло 5 десятин.

По тих с.-г. угіддях, що знаходилися в посіданню козаків Полтавської городової сотні, вони поділялися так:

Таблиця 45.

С.-г. угіддя, що належали козакам	Кількість господарств	Відсоткові відношення
Рілля, сіножать, ліс . . .	140	28,1
„ і сіножать	37	7,4
„ і ліс	98	19,7
Ліс і сіножать	13	2,6
Тільки рілля	70	14,1
„ сіножать	28	5,6
„ ліс	16	3,2
„ городи	61	12,3
Разом	463	93,0
Цілком беззем.	35	7,0

Найбільша є група господарств, що має і рілля, і сіножать, і ліс. Другою по кількості,—що має рілля і ліс. Як ми бачимо, дані з Полтавської сотні відповідають нашим даним з інших сотень Полтавського полку, хоч у перших сотнях ці дві групи ще більші, ніж тут. Група зовсім безземельних дуже невелика. Коли навіть ми додамо до неї і ті господарства, що мають лише сіножать, ліс чи городи, то й тоді вона буде не великою, а саме—28,1⁰/₀ в той час, як групи добре забезпечені (перші три) нараховують 55,2⁰/₀, себ-то в два рази більше. Невелика також і група господарств, що мають лише рілля—14,1⁰/₀, майже в 4 рази менша за групу добре забезпечених.

Порівняємо тепер забезпечення козаків Полтавської городової сотні з забезпеченням посполитих Полтавського-ж полку.

Господарств безземельних:

У козаків 28,1⁰/₀
 „ посполитих 51,27⁰/₀

Господарств, що мають рілля, ліс і сіножать, а також рілля і ліс:

У козаків 47, 8⁰/₀,
 „ посполитих 23,16⁰/₀

Отже група добре загосподарених у козаків у два рази більша за цю групу у посполитих. Група-ж безземельних у козаків майже в два рази менша.

На своїй землі козаки Полтавської сотні сіяли:

Таблиця 46.

Назва	Кількість	Відсоток
Жита	457 чт. 625 чк.	32,1 ⁰ / ₀
Пшениці	158 „ 838 „	15,8 ⁰ / ₀
Ячменю	162 „ 873 „	16,2 ⁰ / ₀
Вівса	139 „ 711 „	13,7 ⁰ / ₀
Гречки	83 „ 812 „	11,1 ⁰ / ₀
Проса	2 „ 410 „ 456 гарц. 6 мір	3,6 ⁰ / ₀
Гороху	1 „ 166 „ 570 „	1,9 ⁰ / ₀
Конопель	6 „ 556 „ 318 „	4,8 ⁰ / ₀
Льону	47 „ 470 „	0,8 ⁰ / ₀

Найбільш сіяли, як і в інших сотнях, жита, потім ячменю і пшениці.

Роздивимося тепер забезпечення ріллею поодиноких господарств козаків Полтавської сотні городової.

Таблиця 47.

Кількість землі на 1 господарство.	Безземельні.	Малоземельні.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	127 госп	—	—	—
менше 1 десят.	—	11 госп.	—	—
1—2 „	—	62 „	—	—
2—3 „	—	70 „	—	—
3—6 „	—	124 „	—	—
6—9 „	—	—	60 госп.	—
9—15 „	—	—	30 „	—
15—25 „	—	—	—	12 госп.
25 і більш	—	—	—	2 „
Разом . . .	127 госп.	267 госп.	90 госп.	14 госп.
у відсотках	25,5	53,6	18,1	2,8

Отже, найбільша група (більше половини всіх господарств) є малоземельні. Але знов таки, як і відносно попередніх сотень, треба зауважити, що в дійсності становище козаків. мусіло бути краще, хоч може і не в такій мірі, як в інших сотнях. Перш за все коло половини малоземельних мають від 3—6 десятин ріллі. Це вже, як зазначалося, досить великий наділ, маючи на увазі родючість полтавських ґрунтів (напр., Мякотін вважає для полтавських посполитих цю цифру—середньої забезпеченості). А до того, коли ми додамо до цієї кількості ріллі ще землю, яка була під лісами, сіножатями, або лежала пустою, то ясно, що ця група (яка мала від 3—6 д.) перейде майже ціла до групи господарств середнезабезпеченого типу.

Отже, хоч взагалі, повторюємо, забезпечення землею козаків Полтавської сотні городової було й менше, ніж в інших сотнях (напр., Петрівській). але все-ж таки домінуючим типом господарства в цій сотні мусів бути тип господарства середне забезпеченого.

Скажемо ще кілька слів про забезпечення козаків землею у порівнянні з забезпеченням землею посполитих Полтавського полку. У посполитих всього ріллі припадає на 1 двір пересічно—2,68 дес., у козака—3,98 дес. Як видно, забезпечення ріллею козаків цієї сотні все-ж таки досить значно (в півтора рази) перевищувало забезпечення нею посполитих, хоч і не так гостро, як в інших сотнях.

Перейдемо тепер до забезпечення козаків Полтавської сотні городової худобою.

Всього козаки мали з робочої худоби: волів—1452, коней—349; разом 1801. Крім того—1097 корів; отже всього великої худоби—2898 голів. З молоді худоби вони мали: волів—688, ялових корів та телиць—827, телят—1078, коней—154; разом—2747 голів. З дрібної худоби: овець—7204, свиней—2140, кіз—2. Разом—9.346. Всього різної худоби було 18.991.

Припадало худоби:

Таблиця 48.

Назва худоби.	На 1 двір.	На 1 господарство.	На 1 родину.
Великої худоби	5,9	5,8	3,4
Робочої „	3,6	3,6	2,1
Молодої „	5,5	5,5	3,2
Дрібної „	18,9	18,7	11

Всілякої худоби припадало на 1 двір пересічно 30,3, на 1 господарство 30,1. В переводі-ж на велику худобу—на 1 двір 8,9, на 1 господарство—8,8. Що до забезпечення великою худобою окремі господарства козаків поділялися так:

Таблиця 49.

Кількість великої худоби на 1 господ.	Без великої худоби.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	40 госп.	—	—	—
1	—	38 господ.	—	—
2—3	—	—	109 госп.	—
4—5	—	—	116 „	—
6—10	—	—	—	125 госп.
11 і більш	—	—	—	70 „
Разом	40 госп.	38 госп.	225 госп.	195 госп.
або у 0/0	8	7,6	45,2	39,2

Найбільшу групу складають середне забезпечені господарства (коло половини всіх господарств). Значною групою є також добре забезпечені. Мало забезпечених і господарств, що не мають худоби, дуже небагато, разом менше як одна шоста всіх господарств. Не що гірше стоїть справа і з забезпеченням робочою худобою.

Таблиця 50.

Кількість робочої худоби на 1 господ.	Без робочої худоби.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	82 госп.	—	—	—
1	—	34 госп.	—	—
2—3	—	—	177 госп.	—
4—5	—	—	103 „	—
6—10	—	—	—	81 госп.
11 і більш	—	—	—	21 „
Разом . . . або у % ⁰ / ₀	82 госп. 16,5	34 госп. 6,8	280 госп. 56,2	102 госп. 20,5

Найчисленніша тут, як і в попередній таблиці, група середнє забезпечених. Проти попередньої (45,2%) вона навіть збільшилася (56,2%). Але зате майже в два рази зменшилася група добре забезпечених господарств. Група малозабезпечених лишилася майже без змін; група-ж господарств, що не мають худоби, хоч і збільшилася в два рази, але все-ж таки лишається дуже невеликою. Навіть коли взяти її разом з групою мало забезпечених, то вони разом складатимуть менш як четвертину всіх господарств.

Отже, ми мусимо визнати, що пануючим типом по забезпеченню худобою у козаків сотні Полтавської городової був тип господарства середнє забезпеченого з певним ухилом до доброї забезпеченості.

Роздивимось тепер забезпечення козаків худобою у відношенні до забезпечення ріллею. Ми бачили, що найбільшу групу по забезпеченню ріллею становили господарства мало забезпечені. Було вже зазначено, що все-ж таки пануючим типом господарства по забезпеченню землею взагалі мав бути тип середняцького господарства.

На це вказує й порівнюючі добра забезпеченість козаків худобою.

Подивимось, скільки припадало великої худоби на 1 господарство козака різних типів:

На 1 господарство безземельного типу	припадало пересічно—	1,8 голів
„ „ „ малоземельн.	„ „ „	— 5,1 „
„ „ „ середняцького.	„ „ „	—12,5 „
„ „ „ багатоземельн.	„ „ „	—18,5 „

Господарств, що не мали великої худоби й мали землю, було лише два (малоземельні).

Значна кількість великої худоби, що припадає на 1 господарство різних типів (включно до безземельного), доводить (як і в попередніх сотнях), що перше, що забезпечення землею було вище, ніж коли ми розглядаємо забезпечення самою ріллею. І, по-друге, що частина худоби як великої, так і дрібної плекалася козаками на продаж, для експорту.

Розглянемо тепер заняття козаків Полтавської сотні городової.

Як і в попередніх сотнях, поділимо всі господарства козаків на дві групи: господарства, що займаються одним лише родом праці, і господарства, що сполучають кілька родів.

Отже, господарств, що займаються лише одним родом праці, було:

Хліборобством	271
Ремеслами	1
Зарібком по чужих людях . .	92
Змішаною працею	34

Господарств, що займаються хліборобством і:

Бджільництвом	45
Гуральництвом	1
Перемолом хліба	19
Ремеслами	24
Зарібком по чужих людях .	6
Іншими промислами	5.

Найбільшу групу складають господарства, що займаються лише хліборобством. Вони складають 54,4⁰/₀ усіх господарств. Другою по кількості групою є господарства, що як основне мають хліборобство, але заробляють ще якоюсь іншою працею; їх є 20,1⁰/₀; або разом з першою групою вони складають 74,5⁰/₀, себ-то три четвертини всіх господарств.

Господарства, що займаються іншою працею (себ-то, в даному разі, безземельні), складають 25,5⁰/₀.

По кількості господарств, що займаються ріжною працею, ці безземельні поділяються так:

Зарібком по чужих людях	92	госп.
Змішана праця	34	„
Ремесло	1	„
Разом	127	госп.

Отже, головним засобом життя для безземельних був зарібком по чужих людях. Потім ішла змішана праця, велику роллю в якій відігравало ремесло.

Всього ремеслами в сотні Полтавській городовій займалося 47 господарств козаків. Родів ремесла зареєстровано 6:

Таблиця 51.

Ч.	Рід ремесла.	Кількість господарств.
1	Ткачів	30
2	Кравців	8
3	Шевців	4
4	Слюсарів	2
5	Ковалів	2
6	Сідлярів	1
	Разом	47 госп.

Як ми бачимо, найбільшу групу складають ткачі—63,8⁰/₀ усіх ремісників. На другому місці йдуть кравці.

Є ще відомості про два господарства, що займалися рибальством.

З с.-г. статей та промислових закладів козаки Полтавської сотні мали:

Рибних ловів	15
Гуралень	1
Вітряків	16 (з них 6 не працюють).
Млинів	6
Кузень	3
Пасік	73 (в них вуликів 1237).

Прибуток з занять козаків та їх промислових закладів показано далеко не всюди. З ремесла-ж, у наших друкованих джерелах, прибуток не показаний нігде.

Взагалі є відомості про прибуток козаків з таких занять:

3 пасічництва—4 господарства, мають всі разом 25 рублів (від 2 до 10 руб.). На 1 господарство пересічно припадає 6 руб. 25 коп. (на 1 вулик 13 коп.).

3 гуральництва (і пасічництва)—1 господарство, прибутку мало 15 р. на рік.

3 пасічництва і рибальства—2 господарства, мають разом 38 рублів (8 і 30).

3 млинів і вітряків—12 господарств, увесь дохід 39 чт. 2 чк. борошна (від 1 чт. до 10 чт.). На 1 господарство припадає пересічно 3 чт. і 2 чк. борошна.

Нарешті, показано прибуток з господарства взагалі („со всего“). Треба думати, що тут показано прибуток з продажу хліба і, правдоподібно, худоби. На це вказує також велика кількість худоби як раз у цих господарствах.

Зазначеного прибутку „со всего“—4 господарства мали всього 68 р. (від 8 до 25 рублів). На 1 господарство пересічно припадає 17 рублів.

Нарешті, одно ще господарство, що має прибуток „з господарства“ і пасічництва—60 рублів на рік.

Цікаво одмитити, що більшість експорту йшло з Полтавської сотні на м. Полтаву. Про це свідчить згадка про господарства, які займаються пасічництвом, що вони мед і віск продають у Полтаву.

Роблячи тепер підсумки економічного стану козаків Полтавської сотні городової, ми мусимо визнати, що для неї, як і для попередніх сотень, пануючим типом є господарство середнє забезпечене. Формами свого господарства ця сотня трохи різниться від Велико-Будищанської, де дуже розвинені торгівля й ремесла, і наближається до перших двох сотень полкових, зокрема до сотні Пушкарівської, бо козаки Петрівської сотні все-ж таки краще загосподарені, аніж козаки сотні Полтавської городової.

Всі інші висновки, як до забезпечення худобою, землею і т. п., аналогічні з висновками для попередніх сотень.

Підсусідки.

Всього в Полтавській городовій сотні окрім самого міста Полтави було 72 господарства підсусідків, які складали 84 родини, кількістю 311 душ. На 1 господарство припадає пересічно 4,3 душі, на 1 родину—3,7. З загальної кількості—72 господарства—19 було місцевого походження, 43 приїшлих. Відносно 10—невідомо. Або приїшлих господарів було 59,7% з цілої кількості, чи 69,2% з кількості господарств, походження яких відомо. Походили вони з таких місцевостей:

З Полтавського полку	29 госп., або 67,4%
„ Лубенського „	5 „
„ Миргородського „	3 „
„ Гадяцького „	3 „
„ Переяславського „	1 „
„ Прилуцького „	1 „
„ Січі Запорозької	1 „
Разом	43 госп.

З дальших місцевостей ми бачимо тут лише одного,—з Січі Запорозької.

По соціальному своєму походженню підсусідки поділялися так: з козаків 0; з посполитих—27, відносно 47 не зазначено. Тут цікаво відмітити відсутність (принаймні між тих підсусідків, соціальне походження яких відомо) підсусідків-козаків, яких на інші сотні Полтавського полку припадає чимало.

Зі всіх господарств підсусідків знаходяться на хуторах 28, у господарів козаків—29, відносно 15 господарств невідомо.

Всього підсусідків було, як ми вже згадували,—311 душ. З них було: чоловіків робочого віку—88, неробочого—70; разом 158. Жінок робочого віку—84, неробочого—69; разом—153. Або відсоткове відношення між групами людности робочого і неробочого віку було таке:

Чоловіків робочого віку	55,7%
" неробочого "	44 3%
Жінок робочого "	54,9%
" неробочого "	45,1%

На 1 господарство пересічно припадає 1,2 дорослого чоловіка.

Що-до забезпечення робочою чоловічою силою окремі господарства підсусідків поділялися так:

Таблиця 52.

Кількість доросл. чоловіків на 1 госп.	Господар. без дорослих чолов.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	7 госп.	—	—	—
1	—	47 госп.	—	—
2	—	—	15 госп.	—
3	—	—	2 "	—
4 і більш	—	—	—	1 госп.
Разом	7 госп.	47 госп.	17 госп.	1 госп.
або у 0/0%	9,7	65,3	23,6	1,4

Як ми бачимо, найбільшою групою є мало забезпечені господарства, що нараховують дві третини з цілої кількості. Далі йде група середнє забезпечених (коло одної четвертини цих господарств). Група добре забезпечених і група господарств, що цілком не мають дорослих чоловіків, невеликі. Це зрозуміло. Бідне господарство підсусідка не могло прогудувати велику кількість дорослих їдців; а тому зайві дорослі робітники кидали свої господарства і йшли в найми—робітниками. З другого боку господарства, що не мали цілком дорослих чоловіків, ледве чи могли довго існувати, і мусіли потроху зникати, поповнюючи своїми членами кадри робітників-одиначок, жінок та дітей.

Живуть підсусідки Полтавської городової сотні в хатах козаків; своїх власних хат, або господарських будівель, вони не мають, як не мають ні городів, ні вигонів, ні сіножатей, ні лісу. Рілля є лише у чотирьох господарів, але й її вони не обробляють. Таким робом усі підсусідки фактично безземельні.

З худоби підсусідки мали: робочої: коней—11, волів—11, разом—22; або разом з 33-ма коровами—всього 55 голів великої худоби. З молодої худоби: волів 24, коней—2, ялових корів та телиць 33, телят—31,—разом 90. З дрібної худоби: овець—219, свиней—64, разом—283. Або всілякої худоби—428 голів.

На 1 господарство пересічно припадало: великої худоби—0,8 голів, робочої—0,3, молодої—1,2, дрібної—3,9.

Всілякої худоби на 1 господарство припадало 5,9. Або в переводі на велику худобу—1,4 голів.

Що до забезпечення великою худобою окремі господарства поділялися так:

Таблиця 53.

Кількість великої худоби на 1 госп.	Без великої худоби.	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	42 госп.	—	—	—
1	—	13 госп.	—	—
2—3	—	—	13 госп.	—
4—5	—	—	3	—
6 і більш	—	—	—	1 госп.
Разом . . .	42 госп.	13 госп.	16 госп.	1 госп.
або у %/о	58,3	18,1	22,2	1,4

Найбільшу групу (більш половини цілої кількості) складають господарства, що не мають цілком худоби. Далі йде група середнє забезпечених (трохи більш як одна пята) і група малозабезпечених (менш як одна пята). Група добре забезпечених зовсім мала.

Ще гірше виглядатиме справа, коли ми візьмемо забезпечення підсусідків лише робочою худобою:

Таблиця 54.

Кількість робочої худоби на 1 госп.	Без робочої худоби	Мало забезпечені.	Середнє забезпечені.	Добре забезпечені.
0	58 госп.	—	—	—
1	—	8 госп.	—	—
2—3	—	—	5 госп.	—
4—5	—	—	1	—
6 і більш	—	—	—	—
Разом . . .	58 госп.	8 госп.	6 госп.	—
або у %/о	80,5	11,1	8,4	—

Група господарств, що не мають зовсім робочої худоби, виносить тут чотири п'ятих усіх господарств. Група мало забезпечених—одну дев'яту; група середнє забезпечених—одну дванадцятую. Господарств добре забезпечених немає цілком. Отже, має взагалі робочу худобу лише одна п'ята частина всіх господарств.

Роздивимося тепер, з чого-ж живуть підсусідки, себ-то розглянемо їх заняття:

Зарібок по чужих людях	50 госп.
” ” ” ” і ремесло	12 ”
Ремесло	6 ”
Жebraцтво	2 ”
Непоказано відносно	2 ”
Разом	72 госп.

Всього ремеслом займалося 18 господарств. Родів ремесла зареєстровано у них три. А саме: ткацтво—15 господ., шевство—2, кравецтво—1, разом—18 господарств.

Домінує, як і в козаків цієї сотні, ткацтво. Займалося ним 83,3% усіх ремісників. Про прибуток з ремесел, як і взагалі про всілякий прибуток підсусідків, у джерелах не вказано; відносно де-яких навіть зазначено, що „дохід неказаний”.

Як ми бачимо, стан козацьких підсусідків Полтавської городової сотні був приблизно такий-же, як і підсусідків інших сотень. Вони не мають землі, більшість з них не має худоби, як взагалі і ніякого цінного майна. Живуть вони переважно з праці по чужих людях, себ-то батрацтва, де-коли навіть жебрацтва. Отже, становище їх було дуже сумне і, кількістю негативних рис, поступається лише перед робітниками, які являються останнім етапом на шляху до пролетаризації людності.

Робітники.

В сотні Полтавській городовій робітники, як і по інших сотнях, поділяються на дві групи: робітники-одиначки і робітники семейні. Відносно перших майже ніяких даних немає; знаємо лише, що їх було: чоловіків—37, жінок—8, дітей—17, разом—62.

Робітників семейних було 8 господарств (8 родин) в кількості 35 душ. На 1 господарство припадає пересічно 4,4 душі. Чоловіків робочого віку було 7, неробочого—9, разом—16. Жінок робочого віку—10, неробочого—9, разом—19. Відсоткове відношення між ними: чоловіків робочого віку—43,7⁰/₀, неробочого—56,3⁰/₀. Жінок робочого віку — 52,6⁰/₀, неробочого — 47,4⁰/₀. Сім господарств мало по одному дорослому чоловіку, одно не мало зовсім. З походження 2 господарі були місцеві, п'ять—прийшли; про одного невідомо. Походили прийшли господарі з таких місцевостей: з Полтавського полку—4 госп., з Гадяцького—1.

По соціальному походженню робітники поділялися так: з козаків—1, з посполитих—4, про решту невідомо. Два господарства знаходяться на хуторах, відносно шости не зазначено.

Ні хат, ні господарських будівель, ні землі робітники не мали. Худобу мало лише одно господарство—12 овець і 1 свиню. Решта господарств не мало жадної худоби.

Всі вони працюють, звичайно, на своїх господарів-козаків; але про одного з них ми маємо згадку, що його жінка та діти хліб заробляють по чужих людях.

Про платню, яку одержували робітники, жадних відомостей у наших джерелах нема.

Підсумки по всіх сотнях.

Розглянемо тепер економічний стан козаків Полтавського полку по всіх чотирьох сотнях разом, порівнюючи одну сотню з одною.

Мешкали козаки цих сотень по 35 селах і 1 містечку, а саме: в селах Петрівка (сотенне село 1-ї сотні), Семянівка, Тахтаулово, Стасівці, Гавронці, Брусій, Камянка, Пушкарівка (сотенне село 2-ої сотні), Мачухи, Рибці, Супрунівка, Івашки, Гужули, Федорівка, Мильці, Куклинці, Шостаки, Диканька, Чернечий Яр, Старі Млини, Нові Млини, Івончинці, Нижні Млини, Жуки, Павленки, Яківці, Патлаївка, Малі Будища, Крутий Беріг, Грабнівка, Іскрівка, а також у містечку Великі Будища.

Належало козакам (окрім міста Полтави, як уже згадувано) 1846 дворів і 41 бездворна хата. По окремих сотнях вони поділялися так:

Таблиця 55.

Назва сотні	Кількість дворів	Кількість бездворних хат	Разом
1-а сотня полкова (Петрівська)	400	20	420
2-а " " (Пушкарівська)	522	10	532
Сотня Велико-Будищанська	433	7	440
" Полтавська городова	491	4	495

Крім того козакам належало 442 хутори: в сотні 1-й полкової—134, в сотні 2-й полкової—86, в Велико-Будищанській сотні—140, Полтавській городовій—82. Було в цих чотирьох сотнях 1954 господарства, що поділялися по сотнях так: в 1-й полкової—417, 2-й—541, Велико-Будищанській—498, Полтавській городовій—498. Місцевого козацького населення по всіх чотирьох сотнях було—1574 господарі, або 80,5%, прийдлих 380 господарів, або 19,5%.

По окремих сотнях кількість прийдлого населення була така:

Сотня 1-а полкова	86 господарів, або 20,6%	з загальної кількості їх
" 2-а "	98	18,4%
" Вел.-Будищ.	47	10,7%
" Полт. город.	149	30,0%

Отже найбільше прийдлого населення припадає на Полтавську городову сотню, найменше на Велико-Будищанську. Походило це прийдле населення з таких місцевостей:

Таблиця 56.

З якого полку	1-а сотня полкова	2-а сотня Вел.-Буд. полкова	Полтав. городова	По всіх сотнях
	госп.	госп.	госп.	госп.
З Полтавського полку	71	80	34	309
" Гадяцького	6	—	6	24
" Миргородського "	4	5	—	14
" Ніжинського "	2	1	4	12
" Лубенського "	1	3	—	7
" Чернігівського "	—	3	—	3
" Переяславського "	1	1	—	2
" Прилуцького "	—	1	1	2
" Польської області	—	2	—	2
" Дніпровських місць	—	—	1	1
" Слобожанщ. (Харківськ. полку)	—	1	—	1
" " (Ізюмського ")	—	1	—	1
" Цисарської землі	1	—	—	1
" Грузинського полку (себ-то Грузії)	—	—	1	1
Разом	—	—	—	380

Як ми бачимо, головні кадри прийдлого населення складали виходці з Полтавського полку (часті тієї-ж сотні), які виносили 81,3% всього прийдлого люду. Далі йдуть виходці з сумезних полків (з сучасної Полтавщини), які виносять 12,9%, і нарешті виходці з дальших місцевостей—5,8%. Головну частину з цих останніх складають колоністи з Чернігівщини (Ніжинського та Чернігівського полків); 2 господарі є зовсім здалека—з Австрії та Кавказу.

Отже, безсумнівно, якоїсь виразно наміченої колонізаційної течії на територію Полтавського полку в середині XVIII ст. не було (хіба-що жевріла стара тяга з Сіверської землі на південь). З'ясувати причину цього важко. Можливо, що громади неохоче приймали до себе нових осадників (які мусіли записуватися до громади того села, де вони оселювалися) і цим позбавляли їх можливості селитися в їх краях. Але, звичайно, ця гіпотеза цілком не вичерпує всіх можливостей і залишає ще чисте поле для різного роду здогадів.

З другого боку ми бачимо, що й місцеве населення вже являється досить сталим. Ми майже не зустрічаємо згадок про те, що якийсь козак жинув свій двір і виселився.

Причина малої рухливості козаків Полтавського полку полягає, прав-

доподібно, в тому, що завдяки недавній колонізації, потреба в землі, як ми вже зазначали, не відчувалася дуже гостро, а тому населенню не треба було кидати своїх місцевостей, де все-ж таки вони ще могли існувати.

Спинимося тепер трохи на прізвищах козаків.

Не аналізуючи їх детально, ми лише зазначимо, що во всіх 4 сотнях було 31 козаків, прізвища яких могли вказувати на чужоземне походження¹⁾, а саме:

Таблиця 57.

Ч.	Прізвища	Кількість козаків	Походження
1	Литвиненко	7 коз.	(6 місц, 1 Полт. полку) (місцевий)
2	Литовченко	2 "	
3	Лятвиненко	1 "	"
4	Литвин	2 "	"
5	Литвиниха	1 козачка	"
6	Литвинова	1 "	"
7	Угрин	1 козак	"
8	Сербин	1 "	"
9	Москаленко	3 "	(2 місц, 1 Полт. полку) (місцевий)
10	Мазур	1 "	
11	Волошин	3 "	"
12	Волощенко	1 "	"
13	Волховик	1 "	"
14	Татарченко	1 "	"
15	Туркенич	1 "	"
16	Циганський	1 "	(Полтавського полку) (місцевий)
17	Колмиченко	1 "	
18	Келембет	1 "	"
19	Шайтан	1 "	"
	Разом	31 коз.	—

Коло де-яких козаків, що недавно переписались в цю верству, зазначено, з якої верстви вони походять. Таких є 18 козаків; а саме: з посполитих—16, з міщан—2 козаки.

Про козаків, що мешкали в м. Великі-Будища і селі Диканьці, ми маємо відомості також про кількість письменних. Їх було всього 21 господар, з загальної кількості 479 госп., або 4,4⁰/₀. По роду занять вони поділялися так: з ремісників 2 госп., з торговців 7, з хліборобів 12, а разом 21 господар.

У всіх селах цих чотирьох сотень мешкало 3741 родина козаків (1-а сотня полкова—901, 2-а сотня—1133, Вел.-Будищанська—854, Полтавська городова—853).

На 1 двір (або бездворну хату) пересічно припадає 2 родини.

Перейдемо тепер до самого козацького населення. Мешкало всього в чотирьох сотнях 17660 душ. Перша полкова—4193, 2-а—5382, Вел.-Будищанська—3949, Полтавська городова—4136. На 1 двір пересічно припадає 9,9 душ²⁾, на одно господарство—9,1, на 1 родину 4,7. Або по окремих сотнях:

¹⁾ Оскільки таких прізвищ дуже мало, то ми не вважали за потрібне подавати їх по окремих сотнях.

²⁾ У посполитих же Полтавського полку 7,5 душі.

Таблиця 58.

Назва сотні.	На 1 двір.	На 1 господ.	На 1 родину.
1-а полкова	10,0 душ	10,0 душ	4,4 душі
2-а "	10,1 "	9,9 "	4,7 "
Велико-Будищанська	9,0 "	8,0 "	4,6 "
Полтавська городова	8,4 "	8,3 "	4,9 "

Що-до полу та віку населення поділялося так: чоловіків робочого віку—4631, неробочого—4396; разом—9027. З них 401 хорих та калік. Жінок робочого віку—4473, неробочого 4160. Разом—8633. З них хорих та калік—438.

Відсоткове відношення між особами робочого й неробочого віку було таке:

Чоловіків робочого віку	51,3 ⁰ / ₀
" неробочого "	48,7 ⁰ / ₀
Жінок робочого віку	51,8 ⁰ / ₀
" неробочого "	48,2 ⁰ / ₀

На 1 двір пересічно припадає 2,5 чоловіка робочого віку, на 1 господарство—2,4.

Що-до забезпечення робочою чоловічою силою окремі господарства поділялися так:

Таблиця 59.

Назва сотень.	Кількісні відношення між господар.				% -ві відношення.			
	Без доросл. чолов.	Мало забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.	Бездо- росл. чолов.	Мало забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
	0 чол.	1 дор. ч.	2-3 д. ч.	4 і біл.				
1-а полкова	17 гос.	139 госп.	165 госп.	96 госп.	4,1	33,3	39,6	23
2-а полкова ¹⁾	19 "	137 "	260 "	124 "	3,5	25,4	48,2	22,9
Вел.-Будищ.	17 "	185 "	214 "	82 "	3,4	37,1	43,0	16,5
Полтав. гор.	12 "	185 "	224 "	77 "	2,4	37,1	45,0	15,5
Разом по 4-х сотнях	65 "	646 "	863 "	379 "	3,3	31,1	44,2	19,4

Як бачимо, найбільша група є середнє забезпечені господарства. Друга—мало забезпечені. Добре забезпечені йдуть на третьому місці. Господарств без робочої чоловічої сили дуже мало. Отже, пануючою формою господарства що-до забезпечення робочою чоловічою силою був тип середнє забезпеченого господарства.

Мешкали козакі в цих чотирьох сотнях (окрім м. Великі-Будища, про яке відомостей нема) в 3261 хатах. Крім того 97 хат було порожніх. На 1 двір припадає пересічно 1,7 (жилої хати), на 1 хату—1,1 родини. З господарських будівель у них було (без м. Великі-Будища) 1609 амбарів і 3480 хиж і инш. госп. буд. Разом 5089. На 1 двір припадає пересічно 2,7 господарської будівлі, на 1 господарство 2,6. Зі всіх дворів (окрім м. Вел.-Будища) не мали цілком господарських будівель 140, або 7,4⁰/₀, мали будь-які будівлі—92,6⁰/₀. Більшість з тих, що не мали будівель, складали бездворні хати.

Перейдемо до забезпечення землею.

¹⁾ Про кількість дорослих чоловіків в одному господарстві цієї сотні не показано.

При садибі у козаків було 1601 садок, 296 участків лісу, 104 участки сіножати і 165 участків ріллі. Крім того, було всього 1584 городи (як при садибі, так і при хуторах), в кількості 534,89 десятин. На 1 двір пересічно припадає 0,3 городу, на 1 господарство—0,3. Мають городи—68,5% усіх господарств, не мають—31,5%. Треба зазначити, що значна частина господарств, що не мають городів, займається ремеслом.

Мають також козаки і вигони. Найбільше вигонів було у козаків першої сотні полкової, де в їх руках скупчується велика кількість десятин вигону (на 1 двір пересічно припадає 3,2 десятин). В 2-й та В.-Будищанській сотнях власних вигонів козаки майже не мають, а в сотні Полтавській городовій—не мають зовсім. Всього по чотирьох сотнях козаки мали 140 участків,—1811,66 десятини. На 1 двір припадає пересічно 0,96 десятини, на 1 господарство—0,92. Але всі вигони скупчені були в небагатьох руках ¹⁾. А саме: мали власні вигони 119 господарств, решта не мали. Себ-то мали власні вигони лише 6,1% господарств.

Таблиця 60.

Назва сотні.	Мали вигони.	Не мали.
1-а полкова	50 госп.	367 госп.
2-а „	58 „	474 „
Велико-Будищанська	11 „	487 „
Полтавська городова	0 „	498 „

Таким робом величезна більшість козаків власних вигонів не мала.

Між тим, як ми побачимо далі, худоби козаки в більшості мали досить значну кількість. Доводиться припустити, що крім приватних, власних вигонів, козаки мали ще й громадські, спільні. На це й указують факти, наведені у Мякотіна, про посполитих. Він зазначає, що посполиті, окрім власної землі, наведеної в Румянцевському опису, мали ще громадську, як напр., „вільну дубину“ коло Полтави (в самий час переведення ревізії), або „мирской бор“ коло Великих Будищ (1739 р.)²⁾. Згадки про спільну землю ми маємо також і в інших дослідників для інших територій. Так, напр., Ковба в своїй праці „Хозяйственное положение посполитых и подсуздковъ Песчанской сотни, Переяславскаго полка, по даннымъ Румянцевской описи (1767 г.)“, згадує, що вільно-військові селяне цієї сотні мали на правах власності землю в розмірі 102 дні, якою вони користувалися „на правах сполничества съ десятины“³⁾. Таким робом, ми бачимо, що можливість спільних земельних маєтків у козаків Полтавського полку взагалі і Петрівської сотні зокрема, являється правдоподібною, тим більше, що в Румянцевському опису спільна, громадська земля часто не вказувалася. Принаймні, іншого розв'язання питання, чому було так мало вигонів у козаків, підшукати важко.

Сіножати по-за садибою козаки мали 1186 участків, які давали 19420

¹⁾ Так поруч з величезною масою, що не мала цілком вигонів, ми зустрічаємо козаків, що мали навіть більш сотні десятин. Особливо яскраво це відбивається в першій сотні: напр., Святній Семен, село Семянівка,—159,8 десятин; Твердохліб Олекса, с. Стасівці,—66,4 дес., Беззатосний Сила, с. Семянівка,—70,45 дес., і т. и. Або в сотні В.-Будищанській—с. Диканька. господар Лукаш Іван має 86,25 десятин; Задорожній Іван (прийшлий з села Тактаулова), с. Диканька—35,05 десятини; Дейнек Іван, с. Диканька—19,5 десят. Всі ці три господарі мають разом 140,8 десятини з загальної кількості 188,04 десятини вигону.

²⁾ Крестьян. землевл. въ Полт. уѣздѣ, ст. 157.

³⁾ Ст. 68.

возів сіна. Лісу було 2585 участків. Орної землі було 9256, в кількості (з обрахунку Рклицького) 9308,2 десятини, або по окремих сотнях: 1-а полкова 2389 дес., 2-а полкова—2742,9 дес., Велико-Будищанська—2201,6 дес., Полтавська городова — 1973,8 дес. На 1 двір пересічно припадає 5 дес., на 1 господарство—4,7 дес.

Таблиця 61.

Назва сотні.	На 1 двір.	На 1 господ.	На 1 родину.
Перша полкова	5,7 дес.	5,7 дес.	2,7 дес.
Друга "	5,1 "	5,1 "	2,4 "
Велико-Будищанська	5 "	4,5 "	2,4 "
Полтавська городова	4 "	4 "	2,4 "

Отже, найменш були забезпечені ріллею козаки Полтавської городої, найкраще—першої полкової сотні.

Але треба зазначити, що взагалі у козаків землі мало бути значно більше¹⁾. У посполитих на 1 двір припадає ріллі 2,31 десятини, між тим як взагалі землі 5,68, себ-то взагалі землі майже в два з половиною рази більше ніж одної ріллі. Приймаючи таке відношення між ріллею і іншими угіддями і для козаків, ми можемо гадати, що, приблизно, на 1 двір козака припадало якихось 11 десятин всілякої землі.

На своїй землі козаки сіяли:

Таблиця 62.

Назва	Кількість засіву	Відсоткове відношення
Жита	2562 чт. 1602 чк.	33,7
Пшениці	1099 " 2959 "	16,7
Ячменю	1128 " 2856 "	18,2
Вівса	753 " 2312 "	12,7
Гречки	507 " 2549 "	10,1
Проса	43 " 1536 " 628 гарц. 11 мір	3,0
Гороху	6 " 655 " 989 " 9 "	1,2
Конопель	61 " 1869 " 458 " "	3,8
Льону	— " 265 " 904 " 13 "	0,6

Розглянемо тепер, що сіяли козаки по окремих сотнях. Щоб не наводити всіх цифр, що забрало-б багато місця, ми подамо лише відсоткове відношення між окремими родами засіву.

Таблиця 63.

Назва	1-а сотня полкова	2-а сотня полкова	Вел.-Будищ. сотня	Полт. гор. сотня
Жита	34,6	34,2	36,4	32,1
Пшениці	15,8	20,4	17,0	15,8
Ячменю	15,5	19,2	19,3	16,2
Вівса	13,4	11,4	11,0	13,7
Гороху	1,4	9,2	8,5	11,1
Гречки	11,0	2,0	3,1	3,6
Конопель	4,4	0,9	1,0	1,9
Проса	3,3	2,3	3,2	4,8
Льону	0,6	0,4	0,5	0,8

¹⁾ Про це скажемо докладніше, коли будемо говорити про забезпечення ріллею садинок господарств.

Як ми бачимо відсоткові відношення по роду засіва во всіх чотирьох сотнях були дуже подібні. Взагалі-ж по всіх чотирьох сотнях сіяли найбільш жита, потім ячменю і пшениці.

Перейдемо тепер до самого забезпечення козаків землею. Розглянемо, якими сільсько-господарськими угіддями були вони забезпечені.

Таблиця 61.

Двори, що мають	1-а сотня полкова		2-а сотня полкова		Вел.-Будищ. сотня		Полт. гор. сотня	
	госп.	у %	госп.	у %	госп.	у %	госп.	у %
Рілля, сіножать, ліс	172	41,3	216	39,9	182	36,8	140	28,1
„ і ліс	105	25,2	170	31,4	141	28,5	98	19,7
„ і сіножать	14	3,4	17	3,1	7	1,4	37	7,4
Сіножать і ліс	5	1,2	1	0,2	3	0,6	13	2,6
Тільки рілля	39	9,4	71	13,1	55	11,1	70	14,1
„ ліс	2	0,5	15	2,8	16	3,2	16	3,2
„ сіножать	16	3,9	—	—	2	0,4	28	5,6
„ городи	45	10,8	22	4,1	34	6,9	61	12,3
Разом	398	95,7	512	94,6	440	88,9	463	93,0
Безземельних	18 ¹⁾	4,3	29	5,4	55 ²⁾	11,1	35	7,0

Найгірше, отже, забезпечена сотня Полтавська городова, найкраще 1-а полкова.

Розглянемо тепер забезпечення сільсько-господарськими угіддями по всіх сотнях разом. Для скорочення будемо брати лише відсоткове відношення:

Рілля, сіножать, ліс	36,9	
Рілля і сіножать	4,4	
Рілля і ліс	26,1	
Ліс і сіножать	1,1	
Тільки рілля	11,7	
„ сіножать	1,6	
„ ліс	3,2	
„ городи	8,6	
Разом	93,6	} Всього 100%.
Безземельних	6,4	

Отже, найбільша частина господарств козаків забезпечена всіма с.-г. угіддями. На другому місці йде група, що має рілля і ліс. Обидві ці групи разом складають коло двох третин усіх господарств і майже в шість разів перевищують групу господарств, що мають лише рілля. Група безземельних, коли ми навіть додамо до неї ті господарства, що мають лише ліс, сіножать чи городи, нараховує всього лише 19,8%, або коло одної п'ятої частини всіх господарств.

Щоб було більш ясне забезпечення сільсько-господарськими угіддями козаків, порівняємо його з забезпеченням посполитих Полтавського полку (за Мякотіним):

1) Про одно господарство відомостей немає.

2) Частина господарств сіє на нерозділеній землі; про частину з них можна було в'яяснити, які сільсько-господарські угіддя кому належать, що-ж до трьох зробити це не вдалося.

Таблиця 65.

Назва с.-г. угідлів	Козаки	Посполити
Рілля, сіножать, ліс	36,90 ₀	12,040 ₀
„ і сіножать	4,40 ₀	11,450 ₀
„ і ліс	26,10 ₀	11,120 ₀
Тільки рілля	11,70 ₀	13,450 ₀
Безземельні, а також ті, що мають лише ліс, сіножать чи городи	19,80 ₀	51,270 ₀

Як ми бачимо, група безземельних у козаків в два з половиною рази менша за таку-ж групу в посполитих, в той час, коли група добре забезпечених козаків (перших трьох груп) майже в два рази більша.

Перейдемо тепер до огляду забезпечення окремих господарств козаків орною землею, що обрахована з кількості засіву вказаного в Румянцевському опису.

Таблиця 66.

Назва сотень	Безземельні	Малоземельні					Сер. забезп.			Добре забезп.			Відсоткові відношення				
		Менш 1 десят.	1—2	2—3	3—6	Разом	6—9	9—15	Разом	15—25	25—50	50 і біл.	Разом	Безземельні	Мало-забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
1-а сотня полкова ¹⁾	135	10	17	24	90	141	69	35	104	20	15	1	36	32,4	33,9	25,0	8,7
2-а сотня полкова ²⁾	84	20	58	67	145	290	77	59	136	19	7	—	26	15,7	54,1	25,4	4,8
В.-Будиш. сотня ³⁾	125	18	47	58	114	237	47	49	96	17	6	—	23	26,0	49,2	20,0	4,8
Полт. гор. сотня . .	127	11	62	70	124	267	60	30	90	12	2	—	14	25,5	53,6	18,1	2,8
Разом .	471	—	—	—	—	935	—	—	426	—	—	—	99	24,4	48,4	22,1	5,1

Отже, домінуючим типом господарства у козаків Полтавського полку, здавалося-б, був тип господарства малоземельного.

Але ці цифри не мають вповні докладно забезпечення козаків землею. Це є забезпечення козаків лише ріллею. Коли-ж ми сюди додамо городи, вигони, сіножаті, ліси та землю, що лежала пустою, то безперечно домінуючою формою господарства буде середнє забезпечене; особливо, коли ми пригадаємо, що більше як половина з 48,4₀ малоземельних (24,5₀ з усіх господарств) мають від 3 до 6 десятин ріллі; отже, при невеликому навіть збільшенню кількості землі (сіножатями, лісами і т. и.) ця група відразу перейде до групи господарств середнє забезпеченого типу. Та й взагалі, треба сказати, що хоч ми й вважаємо наділ від 3 до 6 десятин за малий, але в де-яких випадках (напр., при невеликій родині) цей наділ можна вважати за ознаку середньої забезпеченості господарства, особливо, коли пригадати, що ми маємо діло з родючими полтавськими ґрунтами.

Мякотін, навіть, зараховує господарства посполитих Полтавського полку, що мали землі від 3—6 десятин (до того всіякої землі, а не лише орної), до середнє забезпеченої групи господарств. Ми не робимо цього, але

¹⁾ Що до одного господарства відомостей немає.

²⁾ Про п'ять господарств кількість засіву з'ясувати не вдалося.

³⁾ Про 17 господарств кількість засіву з'ясувати було неможливо.

знов зазначаємо, що все-ж таки значна частина, яку обрахувати не можна, цих господарств мусить бути в кінцевому результаті середнє загосподарена. Це буде тим певніше, коли ми згадаємо, що це обчислення зроблено на підставі обрахунку засіву лише родів збіжжя (жита, пшениці, ячменю, гречки, проса і вівса), а не всього засіву. Ми вже не говоримо про те, що в опис не входить та земля, що лежала з якихось може причин як раз того року необроблена і тому господар міг не показати засіву.

Треба зазначити, що становище посполитих що-до забезпечення землею було далеко гірше. Перш за все, група безземельних була далеко більша, ніж у козаків. По-друге, хоч Мякотін і вважає, що пересічно домінуючою формою господарства у посполитих (принаймні у рангових та приватноч, що складали $\frac{3}{4}$ усіх посполитих сучасного Полтавського повіту) було середнє забезпечене, але домінувало господарство малоземельне (бо Мякотін зараховує до середняків ті господарства, що мають від 3 до 6 десятин всілякої землі, а такі господарства виносять у нього дуже значну кількість).

А до того, не дивлячись на це все, у посполитих кількість землі (всілякої), що припадала на 1 двір, була все-ж таки далеко менша ніж кількість лише орної землі у козаків. Отже становище козаків що-до забезпечення землею було куди краще ніж у посполитих.

Перейдемо тепер до забезпечення козаків худобою. У козаків було:

Робочої худоби:

Коней 1497 (с. 1-а полкова—359, 2-а полк.—426, В.-Будищ.—363, Полтав. гор.—349).

Волів 5716 (с. 1-а полкова—1412, 2-а полк.—1549, В.-Будищ.—1303, Полтав. гор.—1452).

Крім того вони мали:

корів 4508 (с. 1-а полкова—1398, 2-а полкова—1037, В.-Будищ.—976, Полтав. гор.—1097).

Отже, всього великої худоби було—11721 голів (3169+3012+2642+2898).

З молодої худоби:

Коней—566 (с. 1-а пол.—215, 2-а пол.—102, В.-Буд.—93, Пол. гор.—154).

Ялових корів та телиць—3017 (с. 1-а полк.—893, 2-а пол.—623, В.-Буд.—674, Пол. гор.—827).

Телят—4245 (с. 1-а пол.—1292, 2-а пол.—980, В.-Буд.—895, Пол. гор.—1078).

Волів—2837 „ „ „ — 893, „ „ — 613, „ „ — 643, „ „ — 688).

Всього молодої худоби—10665 голів (3293+2318+2307+2747).

З дрібної худоби у козаків було:

Овець—29312 (с. 1-а пол.—7670, 2-а пол.—9065, В.-Буд.—5372, Пол. г.—7204).

Свиней—10857 „ „ „ —2557, „ „ —3001, „ —3159, „ „ —2140.

Кіз — 48 „ „ „ — 13, „ „ — 4, „ — 29, „ „ — 2).

Разом дрібної худоби—40217 (10240+12070+8561+9346).

Всього у козаків всілякої худоби (великої, молодої і дрібної) було—62603 голів (16702+17400+13510+14991).

На 1 двір пересічно припадало:

Таблиця 67.

Назва худоби.	1 сотня полк.	2 сотня полк.	В.-Будищ.	Полт. гор.	Повсіх сот.
Великої худоби . . .	7,5	5,6	6,1	5,9	6,2
Робочої „ . . .	4,2	3,7	3,8	3,6	3,8
Молодої „ . . .	7,8	4,4	5,2	5,5	5,7
Дрібної „ . . .	24,4	22,7	19,4	18,9	21,3
Всілякої „ . . .	39,8	32,7	30,7	30,3	33,2
В переводі на велику худобу ¹⁾	11,5	8,8	9	8,9	9,5

¹⁾ За нормою полтавських статистиків; а саме: 1 голова великої худоби=5 неробочої=10 дрібної.

Порівняємо забезпечення худобою козаків і посполитих. На 1 двір у тих і других пересічно припадало:

Таблиця 68.

Якої худоби.	У козака.	У посполитого.
Великої худоби	6,2	3,85
Робочої "	3,8	2,15
Молодої "	5,7	3,1
Дрібної "	21,3	13,65
Всялякої "	33,2	20,6
Або в переводі на велику худобу .	9,5	5,8

Отже, козаки мали худоби в добрих півтора рази більше ніж посполиті. З усіх козаків не мало жадної худоби 113 господарств, або 5,8% усіх господарств.

Що-до забезпечення великою худобою окремі господарства розподілялися так:

Таблиця 69.

Назва сотень.	Без великої худ. (0 гол.)	Мал. забезп. (1 г. в. х.)	Серед. забезпеч.			Добре забезп.			Відсоткове відношення.			
			2—3 гол.	4—5 гол.	Разом.	6—10 гол.	11 і бін. гол.	Разом.	Без вел. худоби.	Мало забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
1 полкова 1)	52г	31 госп.	64	85	149 г.	99	85	184 г.	12,5%	7,4%	35,9%	44,2%
2 " "	50,	40 " "	132	112,	244 " "	134	73	207 " "	9,3%	7,4%	45,1%	38,2%
В.-Будищ. .	70,	37 " "	135	99	234 " "	94	63	157 " "	14,1%	7,4%	47,0%	31,5%
Полтав. гор.	40,	38 " "	109	116	225 " "	125	70	195 " "	8,0%	7,6%	45,2%	39,2%
По всіх сотн.	212г	146 госп.	—	—	852 г.	—	—	743 г.	10,8%	7,5%	43,6%	38,1%

Найбільша група середнє забезпечених. Далі йдуть добре забезпечені. Обидві групи складають разом чотири п'ятих усіх господарств. Цікаво зазначити, що посполиті, не дивлячись на те, що землю забезпечені значно гірше ніж козаки, кількістю худоби не на багато їм уступають. Домінуючим типом у них є тип господарства середнє забезпеченого; група господарств цього типу разом з добре забезпеченою складає у них більше двох третин усіх господарств. Правда, група господарств без худоби і мало забезпечених у посполитих в півтора рази більша ніж у козаків.

Розглянемо тепер забезпечення козаків робочою худобою.

Таблиця 70.

Назва сотень	Без робочо худоби(0 гол.)	Мало забезп. (1 гол. роб. худоби).	Серед. забезп.			Добре забезп.			Відсоткове відношення.			
			2—3 гол.	4—5 гол.	Разом.	6—10 гол.	11 і бін.	Разом.	Без роб. худ.	Мало забезп.	Середнє забезп.	Добре забезп.
1 полкова 2)	99 гос.	20 гос.	121	73	194 г.	64	39	103 г.	23,7%	4,8%	46,8%	24,7%
2 " "	88 " "	43 " "	197	94	291 " "	97	22	119 " "	16,2%	8,1%	53,7%	22,0%
В.-Будищ. с.	113 " "	45 " "	183	65	248 " "	62	30	92 " "	22,7%	9,0%	49,8%	18,5%
Полтав. гор.	82 " "	34 " "	177	103	280 " "	81	21	102 " "	16,5%	6,8%	55,2%	20,5%
Разом по 4 с.	382 г.	142 г.	—	—	1013 г.	—	—	416 г.	19,5%	7,3%	51,9%	21,3%

1) Про одно господарство відомостей немає.

2) Про одно господарство відомостей немає.

Як ми бачимо, порівнюючи з попередньою таблицею, зросли дві групи: середнє забезпечених і господарств, що не мають цілком робочої худоби. Групи середнє і добре забезпечених нараховують тут коло трьох четвертин усіх господарств. У посполитих же Полтавського полку справа стоїть трохи гірше. Правда, середнє забезпечених господарств майже половина всієї кількості, але добре забезпечених лише 7,87%, а господарств без худоби ціла третина. Разом середнє і добре забезпечених є 55,12%, в той час, як у козаків 73,2%.

Отже, пануючим типом господарства що-до забезпечення худобою у вищезгаданих 4-х сотнях був тип середнє забезпеченого господарства з ухилом до доброї забезпеченості.

Розглянемо тепер, скільки голів великої худоби припадало на 1 господарство різного типу.

Таблиця 71.

На 1 господарство безземельного типу	1,7 голів великої худоби
” ” ” малоземельн. ”	5,0 ” ” ”
” ” ” середняцького ”	10,7 ” ” ”
” ” ” багатоземельн. ”	20,0 ” ” ”

Поруч з таким добрим забезпеченням великою худобою існує також невелика група господарів (36 малоземельних і 1 середняцьке), що не мали великої худоби. Частина з цих господарів здавала свою землю в оренду, решта-ж, правдоподібно, спрягалася й обробляла землю спільно.

Взагалі-ж треба визнати, що забезпечення худобою у козаків було краще, ніж забезпечення землею. Навіть у безземельних ми бачимо 1,7 голів одної лише великої худоби.

Ця, порівнюючи велика кількість худоби приводить нас до де-яких висновків, які ми вже намічали в попередніх розділах. Перше, це існування громадських, спільних вигонів, про які не зазначено в Румянцевському опису. М'якотін робить такий же висновок відносно посполитих. Друге—плекання худоби на продаж. На нашу думку, цей висновок може бути зроблений і для посполитих, де непропорційність між забезпеченням землею і худобою майже така-ж гостра, як і у козаків.

Що до плекання худоби на продаж, то цю гіпотезу стверджує й згадка про те, що в 2-й сотні полкової одно господарство торгувало худобою. Правда, одно господарство занадто мала одиниця, але крім неї. по-перше, могли існувати інші господарства, про які цей факт не був просто вказаний в опису, бо для них торгівля не була головним засобом до життя. По-друге, мусли існувати також купці прийшли, або чужогородні, які займалися торгівлею худоби, мандруючи самі, чи посилаючи агентів по Полтавщині і скупаючи худобу¹⁾. В опису вони не могли бути вказані, як непостійне населення.

Можна також визнати, спираючись на факт непропорційності між забезпеченням землею і худобою, що кількість землі у козаків мусли бути в дійсності вищою, як ми це вже зазначили, аніж це було вказано в опису.

Нам треба ще спинитися на праці, якою займалися козаки взагалі і в першу чергу ті, що не мали власної землі й худоби, або не могли обробляти свою землю і вона лежала пустою. Отже, розглянемо, чим займа-

¹⁾ На це вказують і де-які свідчення гайдамаків приблизно цього-ж часу (трохи пізніше), наведені в праці О. Ю. Гермайзе „Колішчина в світлі ново-знайдених матеріалів“ (Україна, ч. 1—2, 1924 р.). Напр., гайдамака Гордієнко каже про свої попередні заняття, що він „по найму польтавського купця Лук'яновича ходил с протчими ево работниками для згону в Шлезію на продажу волон“ (ст. 25). Також Пашенко з м. Полтави (ст. 25—26).

лися козаки. Для ясности поділимо їх на дві групи: господарі, що займаються якимсь одним родом праці і господарі, що сполучають кілька.

Таблиця 72.

Господарства, що займаються лише:	1 с. полк.	2 с. полк.	В.-Будищ.	Полт. гор.	Разом по всіх сотнях.
Хліборобством	147	341	268	271	1027
Торгівлею	1	—	2	—	3
Здаван. землі в оренду	—	19	4	—	23
Ремеслами	1	—	7	1	9
Зарібком по чуж. лкд.	91	41	96	92	320
Змішаними та іншими заняттями	42	24	16	34	116

Таблиця 73.

Займаються хліборобством і:	1 с. полк.	2 с. полк.	В.-Будищ.	Полт. гор.	Разом по всіх сотнях.
Бджільництвом	44	17	32	45	139
Гуральництвом	5	—	14	1	20
Перемолом зерна . . .	5	20	4	19	48
Ремеслами	24	47	26	24	121
Торгівлею	—	1	10	—	11
Зарібком по чуж. люд.	37	25	17	6	85
Іншими промислами .	20	6	2	5	33

Як ми бачимо, переважна кількість населення займалася хліборобством; таких було 1.027 господарств, або 52,6% усіх господарств. Крім того значну кількість творять господарства, що займалися хліборобством і якоюсь іншою працею, себ-то для яких основним засобом для життя було хліборобство, але оскільки лише з нього вони жити не могли, то мусіли підзаробляти якоюсь іншою працею. Таких господарств було 456, або 23,3% з усієї кількості господарств; таким робом всього господарств, для яких основною, або одинокою працею, було хліборобство, було 1483, себ-то 75,9% з усіх господарств козаків. Решта, 471 господарство, або 24,1% були безземельними і жили з таких занять (рахуючи по кількості господарств).

Таблиця 74.

	1-а сотня полкова	2-а сотня полкова	Вел.-Будищ. сотня	Полтав. гор. сотня	Разом по всіх сотнях
Зарібок по чужих людях	91	41	96	92	320
Змішана та інша праця	42	24	16	34	116
Здавання землі в оренду	—	19	4	—	23
Ремесла	1	—	7	1	9
Торгівля	1	—	2	—	3
Разом	—	—	—	—	471

Найбільша частина безземельних жила, отже, з зарібків по чужих людях, вони складали 67,9% усіх безземельних господарств.

Що до тих господарств, що жили здаванням землі в оренду, то тут треба зазначити, що ця група є безземельною, звичайно, умовно. Вони дійсно, фактично, не мали в своєму посіданню землі, але de jure вони володіли нею і діставали певний прибуток. Та оскільки кількість землі вираховувалась по засіву, ці-ж господарі засіву не мали, бо самі своєю землею не користувалися, то вони й були зараховані до безземельних.

Треба ще спинитись на торгівлі. В перших двох сотнях полкових та в сотні Полтавській городовій нею взагалі займалися дуже мало. Трохи воском та медом, вином, худобою та сіллю, ось власне чим переважно торгували козаки цих сотень, та й то в дуже незначних розмірах. В сотні Велико-Будищанській справа стоїть інакше. Там торгівлею¹⁾ займаються 23 господарства. Торгівля, як ми вже зазначали, провадиться головним чином вином, а потім красним крамом, рибою, медом і воском, залізними виробами (коси), дьогтем і т. и. Таке значіння торгівлі в цій сотні пояснюється, безперечно, присутністю м. Великі-Будища на її території²⁾.

Але треба зазначити, що зате ремісників у Велико-Будищанській сотні менше, ніж у перших двох полкових і Полтавській городовій. Проте, це можна пояснити тим, що перевагу цим сотням дають ткачі і, до певної міри, ковалі. Звичайно, ткацтвом і мусіли займатися більш по селах, куди менш доходила мануфактура, бо фабрики в той час були ще дуже нечисленні і могли постачати свої вироби переважно в міста.

Ремесл у вищезгаданих чотирьох сотнях зареєстровано 14 родів, якими займалися всього 211 господарств.

Таблиця 75.

Назва ремесл	1-а сотня	2-а сотня	Вел.-Будищ.	Полт. гор.	Разом по
	полкова	полкова	сотня	сотня	всіх 4 сотн.
	господ.	господ.	господ.	господ.	господ.
1. Ткацтво	37	20	12	30	99
2. Кравецтво	10	3	8	8	29
3. Ковальство	1	10	2	2	15
4. Шевство	3	6	2	4	14
5. Ганчарство	6	3	1	—	10
6. Колесництво	—	5	3	—	8
7. Слюсарство	—	2	2	2	6
8. Кушнірство	1	4	—	—	5
9. Теслярство	1	—	4	—	5
10. Іконопис	—	4	1	—	5
11. Шаповальство	1	—	3	—	4
12. Бондарство	1	2	1	—	4
13. Малярство	—	1	—	—	1
14. Сідлярство	—	—	—	1	1
Не вказано яке ремесло	1	—	—	—	1
Разом	—	—	—	—	208

Крім того три господарі 2-ої полкової сотні займаються кількома родами ремесл (а саме: кушнірством і ткацтвом, колесництвом і ганчарством, колесництвом і ткацтвом), отже всього господарств, що займалися ремеслами було—211.

Як ми бачимо, найбільш займалися козаки ткацтвом. Особливо в сот-

¹⁾ Правда, де-коли разом з іншою працею.

²⁾ Детально ми не будемо спинятись на торгівлі, оскільки вона провадилась досить інтенсивно лише в одній сотні, В.-Будищанській, в огляді якої ми й дали всі відповідні відомості.

нях 1-ї і 2-ї полкових та Полтавській городовій. На другому місці йдуть кравці, на третьому ковалі.

Ми маємо ще згадку, що в сотні В.-Будищанській 2 господарі займаються рибальством. Хоч взагалі, треба сказати, рибальством мусіла займатися значно більша кількість господарів.

Нам треба ще згадати про ті сільсько-господарські угіддя та промислові заклади, що мали козаки наших чотирьох сотень; а саме, їм належали:

Таблиця 76.

Назва с.-г. угіддів і промисл. закладів	1-а сотня полкова	2-а сотня полкова	Вел.-Будищ. сотня	Полт. гор. сотня	Разом по всіх сотнях
Рибних ловів	39	11	11	15	76
Гуралень	5	2 (не прац.)	19 (2 не прац.)	1	27 (4 не прац.)
Вітряків	2	14 (3 не прац.)	2	16 (6 не прац.)	34 (9 не прац.)
Млинів, круподерок, валил (сукнобит.)	2	14 (3 не прац.)	5	6	27 (3 не прац.)
Кузень	1	9	4	3	17
Пасік	61 (1817 вул.)	28 (1192 вул.)	49 (2554 вул.)	73 (1237 вул.)	209 (6800 вул.)

Треба зазначити, що хліборобський характер двох сотень полкових і Полтавської городової яскраво відбивається тут у значній перевазі млинів, вітряків та рибних ловів, значна більшість з загальної кількості яких припадає як раз на ці сотні.

З другого боку, 70% усіх гуралень припадає на сотню Велико-Будищанську, надаючи їй торговельно-промисловий характер. В зв'язку з цим різним характером господарства окремих сотень стоїть і прибуток, який одержували козаки.

Таблиця 77.

З чого прибуток (на 1 госп. пересічно).	1-а сотня полкова.	2-а сотня полкова	Вел.-Будищанська сотня.	Полтавська городова сотня.
З ремесла	1 р. 40 к.	8 р. 40 к.	6 р. 66 к.	—
„ торгівлі	—	13 р.	20 „ 72 „	—
„ гуралень (де-коли і пасік). ¹⁾	15 р.	—	51 „ 22 „	15 р.
„ пасік	11 р. 63 к.	24 р.	23 „	10 р. 50 к.
„ млинів, вітряків, круподерок, валил (сукнобитень)	6 чт. хліба	3,5 чт. хліба	10,87 чт. хліба і 3,41 чт. пшона.	3,25 чт. хліба.
„ рибальства	4 р. 66 к.	—	25 р.	—

Як ми бачимо, величезну більшість усіх прибутків дістають козаки сотні Велико-Будищанської і не тільки в тих галузях, що в ній найбільше розвинені, але також і по інших, які власно домінують у перших двох сотнях полкових (рибальство, перемол зерна і т. ин.). Пояснити це можна, думаємо, малою кількістю відповідних закладів та великою їхньою продукцією, а також більш удосконаленою технікою і, можливо, трохи вищими цінами, які мусіли бути в містечках та містах.

¹⁾ Часто з додатком іншої невизначної ознаки (напр. „і зі всього“).

Перевагу над Велико-Будищанською сотнею має лише одна Пушка-рівська по двох галузях—пасічництву і ремеслу.

Цікаво одмитити що до сотні Полтавської городової, що більшість експорту йшло з неї на м. Полтаву. На це вказує згадка про господарства, які займаються пасічництвом, що вони мед і віск продають у м. Полтаву. Про інші сотні подібних відомостей ми, на жаль, не маємо.

Подивимося тепер на де-які загальні підсумки про прибуток по всіх чотирьох сотнях.

Взагалі по всіх сотнях вказані прибутки з таких промислів: 3 ремесла: 102 госп. разом мали 684 р. на рік (від 50 коп. до 49 руб.), на 1 господарство пересічно—6 р. 70 коп.

З торгівлі й пасічництва: 17 госп.—332 р. (від 4 р. до 70 р.); на 1 госп.—19 р. 53 коп.

З пасічництва ¹⁾: 32 госп.—501 р. (від 1 р. до 60 р.); на 1 господарство пересічно—15 р. 65 коп.

Треба сказати, що прибуток з вулика був дуже нерівний. Ми наведемо ці прибутки.

Таблиця 78.

1-а сотня полк.		2-а сотня полк.		Вел.-Будищ. сотня.		Полтав. город. сотня.	
Кількість вуликів.	Прибуток з них	Кількість вуликів.	Прибуток з них	Кількість вуликів.	Прибуток з них	Кількість вуликів.	Прибуток з них
9	10 р.	40	5 р.	60	14 р.	20	10 р.
10	20 "	60	14 "	60	15 "	21	4 "
12	2 "	60	15 "	60	24 "	46	25 "
15	20 "	60	24 "	80	15 "	48	19 "
30	1 "	70	29 "	120	20 "	50	10 "
30	4 "	80	15 "			86	10 "
43	3 "	120	20 "			100	15 "
73	12 "	280	60 "			120	10 "
100	6 "						
100	40 "						
127	10 "						

Ця нерівність у прибутку з різної кількості вуликів пояснюється перш за все, звичайно, тим, що часто прибуток поруч з пасічництвом показаний взагалі „зі всього“. Напр., пасіка в 9 вуликів; прибуток зі всього 10 р. Отже являється цілком неможливим виділити дійсний прибуток з бджільництва.

Крім того, можна думати, що така велика непропорційність була викликана як топографією місцевости (віддалення від лугів і т. и.), так і раціональною постановкою справи й доглядом за бджолами.

Треба ще додати, що по цих (правда, не вповні правдивих) цифрах прибутку, один вулик пересічно приносив 23 коп. на рік.

Але повернемося до інших прибутків по наших чотирьох сотнях. Ми маємо відомості ще про прибуток з таких промислів і закладів:

З млинів, вітряків, круподерок, валил:—35 госп.—179 чт. 6 чк. муки, 37 чт. 6 чк. пшона і 14 р.; на 1 госп. пересічно—5,13 чт. муки, 1,08 чт. пшона і 40 коп.

З гуралень: 11 госп.—491 р. (від 15 р. до 180 р.); на 1 госп. пересічно 44 р. 63 коп.

З рибальства: 4 госп.—39 р. (від 2 р. до 25 р.); на 1 господарство пересічно 9 р. 75 коп.

Крім того, вказано прибутки ще зі змішаних занять та закладів; напр., разом: гуральня, млин, рибальство і пасіка. Їх ми тут подавати не будемо,

¹⁾ Знов таки тут подекуди входять і прибутки „зі всього“.

бо більш детально ми говорили про них по окремих сотнях. Для загальних же висновків таких господарств, що мають змішані прибутки, занадто мало.

На цьому закінчуються наші відомості про економічний стан козаків Полтавського полку сотень: 1-ої та 2-ої полкових, Велико-Будищанської та Полтавської городової. Але раніш, ніж робити підсумки про них, ми подамо короткі відомості про економічний стан козацьких підсусідків і робітників вищезгаданих сотень. Ці відомості дадуть нам ще певні дані для визначення як економічного положення козаків (їх заможности і т. и.), так і соціальної еволюції в їх верстві.

Підсусідки.

У всіх чотирьох сотнях мешкало 305 родин козацьких підсусідків, а саме: в 1-ій полковій—66 родин; 2-ій полковій—41, В.-Будищанській—114; Полтавській городовій—84¹⁾. Їх було всього 276 господарств (64 + 41 + + 99 + 72), в загальній кількості 1147 душ (228 + 165 + 443 + 311).

Що-до походження господарі поділялися так: місцевих—79, прийшлих—175, не вказано про 22 господарства. Прийшли господарі склали 63,4⁰/₁₀ цілої кількості, або 69⁰/₁₀ господарів, походження яких показане.

По окремих сотнях це прийшло населення поділялося так: 1-а полкова сотня—39 госп., 2-а полкова—30 госп.; В.-Будищанська—63; Полтавська городова—43 госп., і походило з таких місцевостей:

Таблиця 79.

З якого полку походять.	1-а сотня полкова.	2-а сотня полкова.	В.-Будищан. сотня.	Полтавська город. сотня.	Разом по всіх сотнях.
З Полтавського полку	31 гос.	21 гос.	31 гос.	29 гос.	112 гос.
„ Миргородського	4 „	5 „	6 „	3 „	18 „
„ Гадяцького	—	1 „	9 „	3 „	13 „
„ Лубенського	1 „	2 „	2 „	5 „	10 „
„ Ніжинського	3 „	1 „	3 „	—	7 „
„ Стародубського	—	—	5 „	—	5 „
„ Чернігівського	—	—	2 „	—	2 „
„ Переяславського	—	—	—	1 „	1 „
„ Прилуцького	—	—	—	1 „	1 „
„ Степової України (Новоросії)	—	—	1	—	1 „
„ Слобожанщини (Ахтирського полку)	—	—	3	—	3 „
„ Слобожанщини (Ізюмського полку)	—	—	1	—	1 „
„ Січи Запорозької	—	—	—	1	1 „
Разом . . .	—	—	—	—	175 гос.

Найбільша частина, отже, прийшлих підсусідків походила, як і козаки цих сотень, з Полтавського-ж полку, часто навіть із тієї-ж сотні. Ці виходці з Полтавського полку склали 64⁰/₁₀ усіх господарств.

Що-до соціального складу походження підсусідки поділялися так: з козаків—53, з посполитих—110, про 110 не вказано. Є ще 3 господарі з циган.

Жило у господарів-козаків—86, на хуторах—92; про 98 не показано.

Три господарства підсусідків мали по одному робітнику.

Спинимось тепер на самій кількості козацьких підсусідків. Всього їх, як уже згадувалося, було 1147 душ. З них чоловіків робочого віку було 326, неробочого—246, разом—572. Жінок робочого віку—337, неробочого—238, разом—575. Або відсоткове відношення між особами робочого і неробочого віку: чоловіків робочого віку—57⁰/₁₀, неробочого—43⁰/₁₀; жінок—робочого віку—

¹⁾ Знов таки сюди не входять підсусідки м. Полтави.

58,6⁰/₀, неробочого—41,4⁰/₀. На 1 господарство пересічно припадало—1,2 дорослого чоловіка.

По окремих господарствах чоловіча робоча сила поділялася так:

Таблиця 80.

Назва сотень	Без дор. чол.		Середнє забезпечен.			Добре забезпечен.	Відсоткове відношення.			
	0	1 д. ч.	2	3	Разом.	4 і 6 д. ч.	Без дор. чолов.	Мало забезп.	Середнє забезп.	Добре забезп.
1-а полков.	8 г.	45 г.	8 г.	3 г.	11 г.	—	12,5 ⁰ / ₀	70,3 ⁰ / ₀	17,2 ⁰ / ₀	—
2-а " " " " " "	4 "	33 "	3 "	1 "	4 "	—	9,7 ⁰ / ₀	80,1 ⁰ / ₀	9,7 ⁰ / ₀	—
Вел.-Будищанська	8 "	69 "	14 "	5 "	19 "	3 г.	8,1 ⁰ / ₀	69,7 ⁰ / ₀	19,2 ⁰ / ₀	3,0 ⁰ / ₀
Полтавська гор. . .	7 "	47 "	15 "	2 "	17 "	1 "	9,7 ⁰ / ₀	65,3 ⁰ / ₀	23,6 ⁰ / ₀	1,4 ⁰ / ₀
Разом по всіх чотирьох сотнях .	27 г.	194 г.	40 г.	11 г.	51 г.	4 г.	9,8 ⁰ / ₀	70,3 ⁰ / ₀	18,5 ⁰ / ₀	1,4 ⁰ / ₀

Як ми бачимо, величезну більшість складають господарства мало забезпечені чоловічою робочою силою. Це й не дивно. Цілком нормально, що господарство підсусідка не потребувало багатьох рук; з другого-ж боку воно не могло годувати багатьох чоловіків. Отже, значна частина дорослих чоловіків, зайвих у господарстві підсусідка, мусіла кидати свої родини і йти на заробітки, робітниками до козаків.

Своїх власних хат або господарських будівель підсусідки не мали. Не мали вони також ні городів, ні вигонів, ні лісу, ні сіножати.

Рілля мали лише 16 господарств. Три з них здавали свою землю в оренду, вісім не обробляло цілком. Засівало свою землю лише 5 господарів (1-а полкова сотня—1 г.; 2-а—2 госп.; В.-Будищанська—1 госп.; Полт. гор.—1 гос.), або 1,8⁰/₀ з усіх. Всі разом мали вони 6,75 десятин.

Трохи краще стояла справа з худобою. Підсусідки все-ж таки мали її певну кількість. До речі, з огляду на те, що вигонів вони не мали, то доводиться припустити, що випасали вони її на вигонах козаків.

Отже, з худоби підсусідки мали:

Великої всього 278 голів (робочої—121). А саме:

Коней—40 (1-а полк.—6, 2-а полк.—7, В.-Будищ.—16, Полт. гор.—11)
 Волів—81 (" " —7, " " —19, " " —44, " " —11)
 Корів—157 (" " —25, " " —23, " " —76, " " —33).

Як ми бачимо, найбільш великої худоби мали підсусідки Велико-Будищанської сотні, найменш—1-ї полкової.

Молодої худоби підсусідки мали всього 287 голів; з них:

Коней—3 (1-а полк.—0, 2-а полк.—0, В.-Будищ.—1, Полт. гор.—2)
 Волів—92 (" " —10, " " —6, " " —52, " " —24)
 Ялових корів та телиць—124 (1-а полк.—10, 2-а полк.—8, В.-Будищ.—73, Полтав. гор.—33).

Телят—68 (1-а полк.—15, 2-а полк.—21, В.-Будищ.—1, Полт. гор.—31).

Знов таки, що-до забезпеченню молодою худобою на першому місці стоїть сотня Велико-Будищанська.

З дрібної худоби підсусідки мали 974 голови, а саме:

Овець—578 (1-а полк.—76, 2-а полк.—93, В.-Будищ.—190, Полт. г.—219)
 Свиней—396 (" " —51, " " —34, " " —247, " " —64).

На першому місці тут знов ми бачимо сотню Велико-Будищанську.

Всякої худоби в усіх чотирьох сотнях було—1539 голів (200+211+700+428). Як ми бачимо, майже половину (45,5⁰/₀) цілої кількості ху-

доби давала сотня Велико-Будищанська. Правда, в цій сотні ми бачимо й найбільшу кількість підсусідків; але все-ж таки вони складають лише 35,9⁰/₀ загального числа їх по чотирьох сотнях, в той час як худоба, що належала їм, виносить 45,5⁰/₀ з усієї худоби.

З худоби на 1 господарство підсусідка пересічно припадало;

Таблиця 81.

Якої худоби.	1-а сот. полк.	2-а сот. полк.	В.-Будищ.	Полтав. гор.	Разом по всіх сотнях.
Великої худоби . . .	0,6	1,2	1,4	0,8	1
Робочої „ . . .	0,2	0,6	0,6	0,3	0,4
Молодої „ . . .	0,5	0,8	1,3	1,2	1,
Дрібної „ . . .	2,	3,1	4,4	3,9	3,5
Всялякої „ . . .	3,2	5,1	7,1	5,9	5,6
В переводі на велику худобу	0,9	1,7	2,1	1,4	1,6

Найбільш, отже, як уже згадувалося, забезпечені худобою підсусідки Велико-Будищанської сотні. Хоч взагалі, як бачимо, підсусідки були худобою, як і землею дуже мало забезпечені (в три рази з половиною менш за псполитих). Ще гірше виглядатиме справа забезпечення худобою, коли ми візьмемо забезпечення нею окремих господарств.

Роздивимося спочатку забезпечення великою худобою.

Таблиця 82.

Назва сотень.	Без вел. худоби.		Мало забезпеч.		Середнє забезп.			Добре забезп.			Відсоткове відношення.			
	0 гол.	1 гол.	2—3 гол.	4—5 гол.	Разом.	6—10 г.	11 голів і більш.		Разом.	Без вел. худоби.	Мало забезп.	Середнє забезп.	Добре забезп.	
							1 гол.	Разом.					Середнє забезп.	Добре забезп.
1-а полк. . .	45 гост.	10 г.	7	1	8 г.	1	—	1 г.	70,3 ⁰ / ₀	15,7 ⁰ / ₀	12,4 ⁰ / ₀	1,6 ⁰ / ₀	—	
2-а „ . . .	16 „	11 „	11	3	14 „	—	—	—	39,0 ⁰ / ₀	26,9 ⁰ / ₀	34,1 ⁰ / ₀	—	—	
В.-Будищ. . .	51 „	16 „	17	10	27 „	4	1	5 г.	51,5 ⁰ / ₀	16,2 ⁰ / ₀	27,3 ⁰ / ₀	5,0 ⁰ / ₀	—	
Полтав. гор. . .	42 „	13 „	13	3	16 „	1	—	1 „	58,3 ⁰ / ₀	18,1 ⁰ / ₀	22,2 ⁰ / ₀	1,4 ⁰ / ₀	—	
Разом по всіх сотн.	154 г.	50 г.	48	17	65 г.	6	1	7 г.	55,8 ⁰ / ₀	18,1 ⁰ / ₀	23,6 ⁰ / ₀	2,5 ⁰ / ₀	—	

Отже, домінували господарства, що не мали цілком великої худоби (більш половини всіх господарств). З тих же, що володіли великою худобою, більшу частину складали середнє забезпечені, меншу—мало забезпечені. Кількість господарств добре забезпечених—незначна.

Сумний стан забезпечення підсусідків худобою виглядатиме ще гірше, коли ми візьмемо забезпечення їх робочою худобою.

Таблиця 83.

Назва сотень	Без робоч. худоб.		Середнє забезп.			Добре забезп.			Відсоткове відношення				
	0 гол.	1 гол.	2—3 гол.	4—5 гол.	Разом.	6—10 г.	11 гол. і більш.		Без роб. худоби	Мало забезпеч.	Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.	
							1 гол.	Разом.				Середнє забезпеч.	Добре забезпеч.
1-а сотня полкова	56 г.	4 г.	4	—	4 г.	—	—	—	87,6	6,2	6,2	—	
2-а сотня полкова	27 „	5 „	9	—	9 „	—	—	—	65,9	12,2	21,9	—	
Вел.-Буд.	71 „	8 „	18	—	18 „	2	—	2 г.	71,7	8,1	18,2	2,0	
Полт. гор.	58 „	8 „	5	1	6 „	—	—	—	80,5	11,1	8,4	—	
Разом по всіх сотн.	212 г.	25 г.	36	1	37 г.	2	—	2 г.	76,8	9,1	13,4	0,7	

Як ми бачимо, три четвертини всіх господарств не мали робочої худоби. Коло одної сьомої забезпечено середнє; коло одної десятої—мало. Кількість добрезабезпечених надзвичайно мала.

Пояснюється така мала кількість робочої худоби у підсусідків, безперечно, відсутністю орної землі (власної цілковито і орендованої в значніймірі).

Треба ще згадати, що й тут, в забезпеченню окремих господарств, ми бачимо на першому місці Велико-Будищанську сотню.

Розглянемо тепер засоби існування підсусідків Полтавського полку вищезгаданих чотирьох сотень.

Таблиця 84.

Чим займалися підсусідки	1-а сотня полкова	2-а сотня полкова	Вел.-Буд. сотня	Полт. гор. сотня	Разом по всіх сотнях
	госп.	госп.	госп.	госп.	господ.
Тільки хліборобством займалося	—	—	1	—	1
Хліборобством і іншою працею (напр., зароб. по чуж. людях)	1	5	—	—	6
Заробіток по чужих людях . . .	44	17	13	50	124
Ремесло	1	3	21	6	31
Заробіток по чужих людях і рем.	5	4	1	12	22
Торгівля	—	—	1	—	1
Жебрацтво	4	—	—	2	6
Заняття непоказані	9	12	62	2	85

Отже, головне заняття підсусідків, що їм давало засоби до життя, був зарібок по чужих людях; господарства, що ним займалися, виносять 45% всієї кількості підсусідків, або 65% господарств, заняття яких показані; лише торгівлею займається 1 господарство, що торгує гарячим вином.

Ремеслами займалося всього 53 господарства підсусідків. Було зареєстровано між ними 9 родів ремесла, а саме:

Таблиця 85.

Назва ремесла	1-а сотня полкова	2-а сотня полкова	Вел.-Будищ. сотня	Полт. гор. сотня	Разом по всіх сотнях
	господ.	господ.	господ.	господ.	господ.
1. Ткацтво . . .	3	2	13	15	33
2. Шевство . . .	—	1	5	2	8
3. Кравецтво . . .	2	—	—	1	3
4. Ковальство . . .	—	2	—	—	2
5. Теслярство . . .	—	—	2	—	2
6. Бондарство . . .	—	—	2	—	2
7. Колесництво . . .	—	1	—	—	1
8. Кушнірство . . .	—	1	—	—	1
9. Шаповальство . . .	1	—	—	—	1
Разом . . .	—	—	—	—	53

Про прибутки підсусідків показано лише по 3-х господарствах 2-ої сотні полкової, що одержували від ремесла 19 р. всі разом (колесництво—5 р., ковальство—10 р., кушнірство—4 р.). Про інших відомостей немає.

От же, як ми вже зазначали, козацькі підсусідки Полтавського полку (по даних вищезгаданих 4-х сотень) були в дуже сумному стані. Без землі, майже і без худоби, працюючи переважно на зарібках по чужих людях, вони являються останнім етапом на шляху до пролетаризації козацтва і псполства. Приймаючи в свої лави певні шари збіднілих козаків, вони, так би мовити, одним крилом підходять до цієї групи (як і до групи неза-

господарених посполитих), другим же своїм крилом вони торкаються групи робітників, яка, можна думати, й походить з підсусідків.

Робітники.

Залишається згадати ще про робітників, що були у козаків. Частину з них складають робітники одиначки, частину семейні. Перші являються елементом, рухливим, нічим не звязаним, які перебувають в даній місцевості тимчасово. Всього їх у козаків було—436 (1-а сотня полкова—52, 2-а полкова—157, В.-Будищанська—165, Полтавськагородова—62). З них чоловіків—213, або 48,8⁰/₁₀ усіх робітників-одиначок, жінок—111, або 25,5⁰/₁₀, дітей—112, або 25,7⁰/₁₀.

Семейних робітників було 69 господарств (4+25+32+8), або 71 родина (4+25+34+8). Всього 284 душі. Що-до походження господарів-робітники поділялися так: місцевих—20 госп. (29⁰/₁₀), прийдшлих—46 (69,5⁰/₁₀) відносно 3 (1,5⁰/₁₀) не показано.

Що-до походження прийдше населення поділялося так:

Таблиця 86.

З якого полку походить	1-а сотня полкова	2-а сотня полкова	Вел.-Будищ. сотня	Полт. гор. сотня	Разом по всіх сотнях
	госпед.	господ.	господ.	господ.	господ.
З Полтавського полку	2	13	12	4	31
„ Гадяцького	1	1	1	1	4
„ Миргородського	—	1	2	—	3
„ Лубенського	—	1	1	—	2
„ Прилуцького	—	1	1	—	2
„ Ніжинського	—	—	2	—	2
„ Стародубського	—	1	—	—	1
„ Чернігівського	—	—	1	—	1
Разом . . .	—	—	—	—	46

Найбільшу частину з прийдшлих робітників складають виходці з Полтавського-ж полку. Їх є 31 господар з 46, себ-то 67,40⁰/₁₀. З місцевостей, що знаходяться на дальшому віддаленні від Полтавського полку, ми маємо лише 4 господарства, або 8,7⁰/₁₀ усіх господарств.

По соціальному походженню робітники були: з козаків—34; з посполитих—24; не показано про 11 господарств.

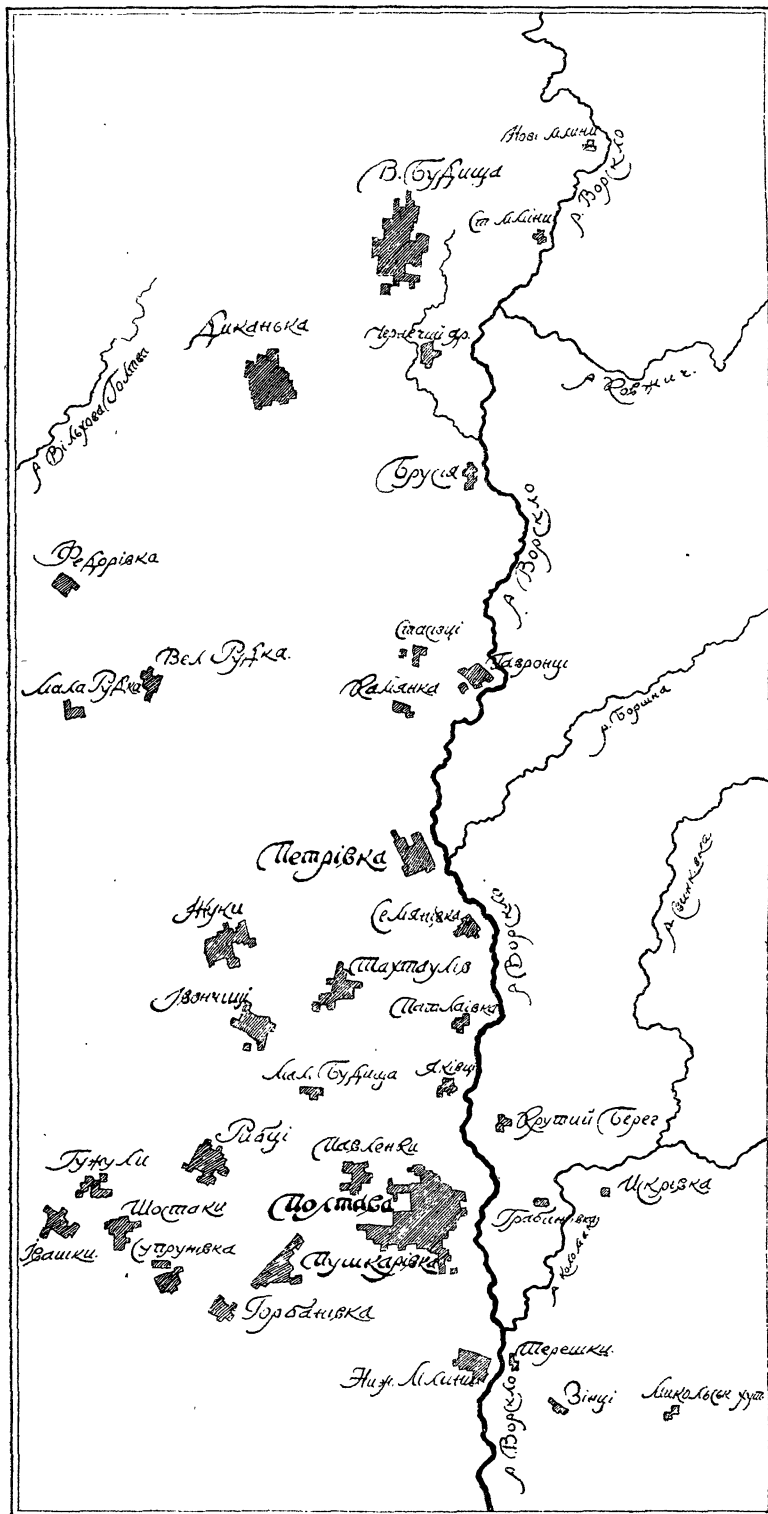
Всього, як уже згадувано, було робітників 436 душ. З них чоловіків робочого віку—81, неробочого—71; разом—152. Жінок робочого віку—79, неробочого—53; разом 132. Або відсоткове відношення між особами ріжного віку було таке: чоловіків робочого віку—53,3⁰/₁₀, неробочого—46,7⁰/₁₀. Жінок робочого віку—59,8⁰/₁₀, неробочого—40,2⁰/₁₀.

Ні землі, ні хат, ні господарських будівель робітники не мають.

З худоби робітники ріжних сотень мають нерівно: в першій сотні цілком не мають, в інших дуже мало. Робочої худоби—не мають цілком, великої—2 корови (2-а полк.—1 гол. і Вел.-Будищ.—1); молоді—телиця—1 (Вел.-Будищ.), телят—2 (2-а полк.—1 г. і В.-Будищ.—1); дрібної:—овець—28 (2-а полк.—10 голів, В.-Будищ.—6 голів, Полт. гор.—12), свиней—13 (В.-Будищ.—12 гол., Полт. городов.—1), Мали худобу по всіх сотнях 7 господарств робітників, або 10,1⁰/₁₀; не мало—62, або 89,9⁰/₁₀.

Всі робітники працюють, звичайно, на своїх господарів-козаків. Але про одного ¹⁾ ми маємо ще згадку, що його жінка та діти заробляють хліб по чужих людях.

¹⁾ В сотні Полтавській городовій.

Карта сотень Полтавського полку: 1-ої полкової (Петрівської), 2-ої полкової (Пушкарівської), Велико-Будищанської та Полтавської городової.

Про платню робітникам відомостей нема.

Як ми бачимо, підсусідки і, головне, робітники були тим основним матеріалом, з якого витворилися в пізніші часи широкі лави селянського пролетаріату.

Роблячи тепер підсумки економічного стану козаків сотень 1-ї і 2-ї полкових (Петрівської та Пушкарівської), Велико-Будищанської та Полтавської городової Полтавського полку, ми мусимо визнати, що домінуючою формою господарства було у них середнє забезпечене. Правда, коли ми візьмемо забезпечення тільки ріллею, то група малоземельних буде перевищувати середняків, але коли ми сюди додамо землю, що була під вигонами або лежала пустою, а також ліси та сіножаті, про які точних даних ми не маємо, ми матимемо значну перевагу середнє забезпечених господарств. Ще більш яскраво це виявляється в забезпеченню худобою.

Що-ж взагалі до економічного стану козаків сотень Полтавського полку—1-ої і 2-ої полкових, Велико-Будищанської та Полтавської городової,—то дані про нього стверджують попередні відомості про диференціацію поміж хліборобського населення України в кінці XVII і XVIII століть, коли з одного боку скристалізується класа великих земельних власників,—правда, в значній мірі зі старшини, і, з другого боку, росте кількість незаможницького елемента. Цей процес помічається не тільки у козаків Полтавського полку, але й у посполитих ¹⁾, у яких хоч може головним типом і є середнє забезпечене господарство, але помічається тенденція до створення переважачої групи бідного селянства.

У козаків же цей процес іде в двох напрямках. Треба думати, що основним типом господарства у них був тип середнє забезпеченого господарства, що сталося завдяки, порівнюючи, недавній колонізації. Але, з часом, значна кількість козаків, дроблячи і парцелюючи свої маєтки, убожіє й вливається до групи мало забезпечених господарів. Ми бачимо в 1767 р. як раз виразні ознаки цього переходу. Значна кількість усіх господарств (коло четвертини) стоїть на грані: коли брати забезпечення лише ріллею, вони належать до групи малоземельних (від 3 до 6 десятин), коли-ж узяти забезпечення взагалі землею, всіма с.-г. угіддями,—до групи середнє забезпечених. Все зростаюча група малоземельних з часом переходить у значній мірі в групу безземельних козаків, творючи лави селянської бідности, лави, висловлюючись сучасним терміном, незаможників.

Поруч із цим виділяється вже невелика група великих власників, які, шляхом купівлі чи захоплення чужих ґрунтів, скупчують у своїх руках значні земельні маєтності, засновують на них гуральні та інші промислові заклади, плекають худобу на продаж і потроху утворюють невелику ще верству великих земельних власників, майбутніх дрібних (а іноді й великих) поміщиків, які по своєму економічному забезпеченню наближаються до козацької старшини.

Цей процес (диференціація людности) розпочинається, можна думати, швидко після заснування Полтавського полку і з найбільшою гостротою розвивається в XVIII столітті, набуваючи цілком виразних рис на початку XIX століття.

Доклад було частково зачитано на засіданні історичної секції (Б. Наук. Т-во) ВУАН 20 червня 1924 року.

¹⁾ Цей висновок можна зробити, читаючи працю Мякотіна.